
Bølgen fra vest: De Vestjyske Andelsmejerier

Et historisk speciale om det første andelsmejeri i Danmark

2. JUNI 2020

METTE KROMAND NIELSEN

Aalborg Universitet, Institut for Politik og Samfund, Historie, Kandidat 4. semester

Vejleder: Poul Duedahl

Antal tegn: 172.465

Abstract

This thesis examines the development of Danish agriculture at the end of the 19th century with a primary focus on the period in which the agricultural sector went from a crop production to an animal production. This development was accompanied by new challenges that had to be solved because the use of this type of production had not been particularly applied to the agricultural sector in Denmark before. The new developments were also of importance for the Danish dairy production, which until then almost only should cover the single farmer's own needs. To increase dairy production, it required new knowledge and technology which often only were granted to the bigger farmers and country estates. It was, therefore, necessary that the smaller peasants worked together so they could compete with the bigger farmers. A co-operation like this was present in Hjedding in West Jutland, a small village close to the town Varde, which is where the first co-operative dairy in Denmark was established in 1882. The purpose of this thesis has been to get closer to an explanation as to why it was in this small village in Western Jutland that the first co-operative dairy was founded. This has been done based on the following problem formulation: "Why did the first co-operative dairy end up being established Hjedding in West Jutland in 1882? And what did Hjedding Andelsmejeri do differently compared to other co-operative dairies of that time?"

To find an answer this thesis has applied different historical methods including a selection process and gathering of relevant source material which in this case has been memoirs, news articles, and dairy contracts. These three types of sources have each contributed with information which together with selected research material have made it possible to end up with a satisfying conclusion to the thesis statement. The thesis analytical strategy has applied a microhistorical view with a focus on the sociohistorical aspects however still involving macrohistorical events as to create a broader perspective when dealing with the results of the thesis.

This thesis can conclude that it has been a combination of a lot of different causes that resulted in the creation of the first co-operative dairy in Denmark. There was an economic profit in this area of Western Jutland which made it possible to raise the needed capital but also have enough economic profit and therefore the strength to enter a new and unknown project. Significant people that in the end took the initiative and dared to make the crucial move and in addition to that had the correct knowledge to run a dairy production was of definitive importance to the development of the establishment of the co-operative dairy. They were able to reap the benefits of many years of progress within the field of dairy production in Denmark which had developed all over the country and together

with a well-established local community the small village was capable of something that had not been seen before and the outcome was a historic turning point for Danish agriculture.

Indholdsfortegnelse

Abstract	1
Indledning.....	5
Problemstilling.....	9
Afgrænsning	9
Forskningsoversigt.....	11
<i>Andelsbevægelsen i Danmark</i> af H. Hertel.....	11
<i>Da staar en ny Tids Bonde</i> af Fridlev Sørensen Skrubbeltrang.....	14
<i>Dansk Mejeribrug 1882-2000</i> af Claus Ebbe Bjørn	16
<i>Estrupidens Politiske Historie 1875-1894</i> af Troels Fink.....	18
Metode.....	22
Valg og indsamling af kildemateriale	22
Specialets opbygning.....	26
Kildepræsentation	27
Aviser	27
Erindringer	30
Kontrakter	32
Analyse og diskussion af problemstillingen.....	34
Tiden op til oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri.....	34
Kontrakternes udvikling og Hjeddings indflydelse	41
Vestjylland set i et nationalt perspektiv	49
Foreningen af jyske Landboforeninger	49
Højskolernes og landbrugsskolernes betydning for landets bønder.....	52
Hvad fyldte mest: økonomien eller den politiske kamp?	55
Hvorfor Vestjylland?.....	59
Konklusion	64
Litteraturliste:	67
Bøger	67
Hjemmesider.....	68
Tidsskriftartikler	69

Indledning

For at forstå historiske forandringer eller begivenheder er det nødvendigt at kigge tilbage i tiden og undersøge hvad, der kunne ligge til grund for disse ændringer i samfundet. Der er ofte et utal af årsager, som ofte er vanskelige at adskille fra hinanden, eftersom de i sidste ende, er gensidige afhængige. Det samme gør sig også gældende for perioden op til Danmarks første andelsmejeri, som åbnede i 1882. Eftersom nutiden altid er et resultat af fortiden, kan det være vanskeligt at vurdere, hvor i fortiden man skal lave det første nedslag.

For dette projekt er det Landboreformerne fra slutningen af 1700-tallet, der startes med, eftersom de havde vidtrækkende konsekvenser for hele det danske landbrug. Det er specielt *Forordningen om Stavnsbaandets Løsning fra Godserne for Bondestandens Mandkiøn i Danmark* fra d. 20 juni 1788, som i eftertiden er blevet gjort mest betydningsfuld og som ofte er det Landboreformerne bliver husket for, på trods af, at det var en periode med flere revolutionerede reformer.¹ Med den omtalte forordning blev stavnsbåndet fra 1733 ophævet og godsejernes magt over store dele af bondestanden forsvandt. I den forbindelse ændrede ejendomsretten sig ligeså, og der skete et markant skifte i bøndernes og husmændenes berettigelse til den danske jord. I tiden før reformerne var 75% af den danske landbrugsjord ejet af godsejere og derudover havde kongen også en del jordbesiddelse. Dette ændrede sig efter reformationerne var blevet gennemført omkring 1810, hvor godsejerne havde solgt halvdelen af deres jordbesiddelse til fæstebønderne. Op i mod 30.000 af de danske fæstebønder, hvilket udgjorde ca. halvdelen, havde overtaget deres fæstegård og i samme periode var 40.000 husmandssteder blevet oprettet.² Dette betød også en omlægning af landsbyerne, hvor jorden skulle samles rundt om hver enkelt gård, og mange gårde blev revet ned og bygget op igen længere væk fra landsbyen. Dette var et meget omfattende arbejde, specielt på Sjælland, hvor 40% af gårdene blev flyttet ud på nye jorde. I Jylland var det omkring 10-20% af gårdene, der blev flyttet, eftersom gårdene bl.a. i forvejen ofte lå mere spredt end på Sjælland.³ Denne udvikling blev dog bremsset af landbrugskrisen i 1818 og reformarbejdet blev først igen genoptaget i 1830'erne efter krisen var overstået. Det var først i sidste halvdel af 1800-tallet, at den sidste udvikling for alvor blev gennemført.⁴

Krisen, der opstod i 1818 skete på baggrund af nogle år med stigende priser på landbrugsvarer, primært pga. af den igangværende krig med England, der var med til at øge efterspørgslen både indenrigs, men også til England. Dette stoppede dog brat i 1818 bl.a. fordi den store efterspørgsel fra

---

¹ Bjørn, Claus. *Landboreformerne – forskning og forløb* (Landbohistorisk Selskab, 1988), s. 11.

² *Ibid.*, s. 15.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.* s. 16.

udlandet forsvandt i takt med, at forsyningsbehovene blev normaliseret igen. Derudover havde de før nævnte landbrugsreformer gjort, at udbuddet af landbrugsvarer steg, men efterspørgslen på korn fulgte ikke med. Dette skyldtes flere ting, for det første begyndte kartofflen at blive udbredt, hvilket betød, at nødvendigheden af korn faldt. For det andet fulgte befolkningstilvæksten ikke med den øgede effektivitet indenfor landbruget og deraf skete der en overproduktion af landbrugsvarer. Som det sidste kom der i England i 1815 en kornlov, der betød et reelt importforbud, hvis prisen faldt til under en bestemt grænse. Samtidig havde Norge i samme år indført en meget højere told på import, for at øge efterspørgslen på norske landbrugsvarer.⁵

Landbrugskrisen spredte sig til hele det danske landbrug og gav mange økonomiske problemer i de følgende år. De hårdeste ramte blev større landbrug og mange godsejere endte i 1820'erne med at gå fallit. Jylland og specielt Nordjylland blev mest påvirket, hvor kun ganske få ejendomme, der var på størrelse mellem 20 og 50 tdr. htk. kom igennem krisen uden tvangssalg eller anden større konsekvens.⁶ Med krisen blev det også tydeligt, at der var et skel mellem bønderne og landmændene, som ikke var en del af bondestanden, idet rigtig mange fra bondelandbruget stadig til dels var selvforsynende, hvilket gjorde dem mere modstandsdygtige overfor de økonomiske problemer som landbrugskrisen førte med sig.⁷

Det var først i slutningen af 1820'erne, at priserne på korn igen begyndte at stige og i 1830'erne begyndte den økonomiske situation at vende for store dele af det danske landbrug. Perioden fra 1830'erne til 1875-76 bliver oftest kaldt for kornsalgssperioden indenfor dansk landbrugshistorie, hvilket skyldes, at det primært var korn som landbruget i denne periode eksporterede til udlandet. Et stigende befolkningstal på ca. 400.000 fra 1843-1860 og stort set ingen import af landbrugsvarer betød også en øgede efterspørgsel af fødevarer indenrigs. Det var dog især den voksende efterspørgsel fra Storbritannien, som blev den afgørende faktor for udviklingen af dansk landbrug i denne periode. Denne voksende efterspørgsel betød, at omkring 20% af den danske landbrugsproduktion blev eksporteret til Storbritannien i 1820'erne og blot 30 år efter, i 1850'erne, var dette tal steget til 50%, hvilket gjorde Storbritannien til Danmarks primære eksportmarked.⁸

Der var flere årsager til, at Storbritannien blev det største eksportmarked, hvor en af årsagerne bl.a. var den industrielle revolution, som siden midten af 1750'erne havde været i gang i England, hvilket efterhånden gav en øget levestandard og en øget befolkningsvækst, der i sidste ende betød et

---

⁵ Bjørn, Claus. *Det danske landbrugs historie 1810-1914* (Landbohistorisk Selskab, 1988), s. 67.

⁶ *Ibid.* s. 70.

⁷ *Ibid.* s. 71.

⁸ *Ibid.* s. 79.

større behov for fødevarer. En anden årsag var tabet af hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg i 1864, som betød tab af eksportmuligheder af danske landbrugsprodukter til Tyskland.⁹

Efter krigen opstod der i Danmark, primært blandt landbobefolkningen, et ønske om genrejsning, hvilket både gjaldt i forhold til revanche overfor de tyske magter, men ligeså vigtig var kampen mod de danske konservative kræfter. Landet var for alvor ved at dele sig i to fløje, hvor det var borgerskabet, godsejerne, akademikerne og generelt dem, der befandt sig i højere sociale klasser på den ene side. På den anden side var der en hurtigt voksende opposition, som primært bestod af bønder, der efterhånden ikke ville finde sig i at blive talt ned til og sat uden for indflydelse. På trods af, at enevælden og deraf det feudalske samfund var blevet udskiftet med en grundlov, levede de fleste velstående familier med den samme indstilling, at bønderne var dem underlegne og de havde stadig en vis magt over dem.¹⁰

Den voksende utilfredshed med de rige konservative kræfter blandt bønderne og almuen begyndte efter krigen i 1864 specielt at komme til udtryk politisk ligeså. Krigen havde gjort mange unge samfundsbevidste og de begyndte at samle sig til en fælles front mod godsejerne og resten af eliten. Landbobefolkningen begyndte at organisere sig i nyoprettede skytte- og gymnastikforeninger og brugte højskolerne til at forøge deres minimale skolegang. Alt dette blev gjort for at gøre sig uafhængig af godsejerne og købstæderne, både åndeligt og økonomisk.¹¹ Det blev en kamp, der kun eskalerede de næste årtier og det splittede befolkningen af i to dele: i et Venstre og et Højre. På trods af, at bønderne endte med et politisk flertal i folketinget gjorde de konservative magter alt for ikke at tabe deres årelange magt. Den mest ekstreme tid blev under J.B.S. Estrup, der var regeringsleder fra 1875-1894 og som primært i dag bliver husket for sine provisoriske finanslove, der næsten var en diktatorisk styreform, idet Estrup udnyttede et hul i loven og sendte Rigsdagen hjem, hvilket betød, at han kunne bestemme, hvordan finansloven skulle udformes.¹²

Danmarks produktion og eksport af korn begyndte i 1870'erne at få konkurrence fra lande som Nordamerika og Rusland, hvilket det danske marked til sidst ikke kunne følge med på til konkurrencedygtige priser. Dette havde alvorlige konsekvenser for det danske landbrug, der som nævnt, primært var eksportør af korn, men skaderne endte ikke ud med at blive så store som man kunne have frygtet, idet at landbruget hurtigt og effektivt fik omstillet produktionen fra vegetabilsk til animalsk.

---

⁹ Olsen, Olaf. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 1850-1900* (København: Politikens Forlag A/S, 1990), s. 139.

¹⁰ *Ibid.*, s. 147.

¹¹ *Ibid.*, s. 160.

¹² *Ibid.*, s. 285.

Det blev nu smør, æg og bacon som landbruget begyndte at sælge til Storbritannien, hvilket bl.a. var med til at gøre det attraktivt for også mindre bønder at producere mejeriprodukter. Langt de fleste havde en mejeriproduktion til gårdens eget behov, men med denne produktionsomlægning, som prægede det danske landbrug begyndte det at blive rentabelt at øge produktionen. Dette førte dog mange nye udfordringerne med sig, specielt indenfor smørproduktionen, som man siden 1700-tallet havde opdelt i bondesmør og herregårdsmør.¹³

---

¹³ Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000* (De danske Mejeriers Fællesorganisation, 1982), s. 13.

Problemstilling

Efter 1870'erne var det, som nævnt, nye tider for det danske landbrug og en større omlægningsproces i produktionen var i fuld gang over hele landet. Dette skifte, fra vegetabilsk til animalsk, betød også et nyt behov for viden og udviklingen inden for fx mejerivæsenet. Denne udvikling skulle dog vise sig at tage sig forskelligt ud i de enkelte landsdele af årsager, som bl.a. ønskes belyst i dette speciale. Udviklingen betød også, at det endnu engang blev tydeliggjort, hvor stor forskel, der var på de større gårdmænd og godsejere og på bønderne. En forskel, der kun blev optrappet i denne periode og som måske har haft en indvirkning på det forløb, som det danske landbrug gennemlevede i de sidste årtier af 1800-tallet.¹⁴ Det vides at Danmarks første andelsmejeri blev oprettet i Vestjylland i 1882, men årsagen til, at det netop blev i Vestjylland og mere konkret, hvorfor det lige blev i Hjedding, at verdens første andelsmejeri blev en realitet vil dette speciale forsøge at komme med en uddybende forklaring på. Derudover vil der blive fokuseret på de forskelle, som var på de første andelsmejerier. Var disse mejerier reelt bygget på andelsbevægelsens grundtanker eller valgte nogle en anden måde at drive mejerierne på? I så hvad, hvilke overvejelser lå der bag dette og hvordan påvirkede det den udvikling, der var undervejs i det danske landbrug?¹⁵ Det er ud fra disse tanker, at denne problemformulering er blevet udarbejdet:

{ Hvorfor endte det med at blive i Hjedding, Vestjylland, at Danmarks første andelsmejeri blev oprettet i 1882? Og hvad gjorde Hjedding Andelsmejeri anderledes i forhold til tidens andre mejerier? }

Afgrænsning

Specialet har nogle klare afgrænsninger i forhold til, hvilke både geografiske, men også tidsmæssige områder det berører. Som udgangspunkt vil det være Vestjylland, som er specialets fokus og de mejerier, der opstod i dette område. Det er muligt, at der kort vil blive inddraget informationer om andre mejerier uden for Vestjylland, men dette vil kun være i en forbindelse, der skal understøtte undersøgelsen af de udvalgte mejerier i Vestjylland.

I den forbindelse er det også nødvendigt at klargøre, at det ikke er andelstanken som princip, specialet ønsker at undersøge, men helt konkret andelsmejerierne. Der findes mange brancher, der

---

¹⁴ Hertel, Hans. *Andelsbevægelsen i Danmark* (København: Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag, 1917), s. 105.

¹⁵ Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*, 48.

tog andelstanken til sig, men fordi mejerier var de første, næst efter brugsforeningerne i Danmark, vil det være her, at specialet vil tage sit udgangspunkt.

For at begrænse specialet tidsmæssigt vil det primært være i årene fra 1880 til 1885 som vil blive fokuseret på. Dette fordi det er opstartsperioden for andelsmejerier, der er formålet med dette speciale, hvilket vil sige i året 1882, men for at kunne undersøge denne opståen vil det være nødvendigt at arbejde med tiden før og efter det første andelsmejeri blev oprettet, for således at kunne forstå det skifte andelstanken bragte med sig ind i mejerivæsnet.

Forskningsoversigt

Andelsbevægelsen i Danmark af H. Hertel

Hans Axel Valdemar Ib Hertel, også bedre kendt som H. Hertel, levede fra 1859 til 1927, hvilket vil sige, at han levede i perioden, hvor andelsbevægelsen begyndte sit indtog i Danmark.¹⁶ Dette har både sine ulemper og fordele set i forhold til brugbarheden af hans tekster, men ikke desto mindre er Hertel en forfatter, som er svær at komme uden om, når man berører emnet; Dansk Andelsbevægelse. Dette bl.a. fordi, en anden stor bidragsyder til emnet, historikeren Claus Ebbe Bjørn, ofte referer til Hertel og derudover fordi Hertel var en stor del af sin tids landbrugspolitiske liv og foreningsarbejde, hvilket gav ham et indblik i datidens idéer og tanker.¹⁷

Det var gennem tidsskriftet Ugeskrift for Landmænd, at Hertel blev introduceret til landbrugets politiske liv og forhold, hvilket bl.a. betød, at han blev valgt til to toldudvalg i Landhusholdningsselskabet i 1887 og 1893. Senere var Hertel yderligere engageret i Agrarforening, der blev oprettet i 1893 og frem til sin død var han redaktør for Tidsskrift for Landøkonomi.¹⁸ Samtidig med disse poster udgav han bl.a. også værket *Andelsbevægelsen i Danmark* i 1917. Det er primært dette forskningsmateriale fra Hertel, og helt specifikt kapitlerne *Andelsmælkerierne* og *Mejeriforeningerne*, som bliver benyttet i specialet.

Værket *Andelsbevægelsen i Danmark* blev skrevet af Hertel på baggrund af et ønske fra Det kgl. Danske Landhusholdningsselskab, der mente, at der i Danmark manglende litteratur omkring den danske andelsbevægelse. Efterfølgende valgte Andelsudvalget, at påtage sig opgaven, hvilket skulle udføres af udvalgets sekretær, H. Hertel. Det er på mange måder en historisk gennemgang af andelsbevægelsen i Danmark og værket er delt op i en indledning, der går helt tilbage til de første tanker omkring andelsidéen. Efterfulgt af hovedafsnittet, der indeholder et afsnit om hver af de former for andelsbevægelser, der var i Danmark på daværende tidspunkt og Hertel starter med brugsforeningerne og går videre til andelsmejerierne, hvilket er en kronologisk opbygning. Efter hovedafsnittet kommer der en slutning, hvori der kort bliver gennemgået den danske andelsbevægelses forbindelse til andre kooperative foretagender i udlandet og hvordan disse adskiller sig fra den måde det blev gjort på i Danmark. Værket indeholder derudover mange fotografier og bygningstegninger fra de forskellige

---

¹⁶ "H. Hertel." Konsulteret 12. februar 2020, http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Landbrug,_skovbrug_og_gartneri/Land%C3%B8konom/H._Hertel.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

mejerier, slagterier og andre foreninger, der bliver omtalt i værket. Heriblandt er der bl.a. fotografier og tegninger af Hjedding Andelsmejeri.¹⁹

I kapitlet omhandlende andelsmælkerierne, som det blev kaldt på daværende tidspunkt, starter Hertel ud med en kort forklaring af, hvordan man havde udnyttet landbrugsjorden i en sådan grad, at den mange steder var så udpint, at det kom til udtryk i kornudbyttet. Dette betød, at flere større gårde begyndte at fokusere mere på deres husdyr og dettes forhold, der førhen havde været meget beskedne. Det var en længere og langvarig proces, der startede i 1860'erne og var fuldt implanteret i 1880'erne, hvor husdyrsalget havde overtaget kornproduktionens førende indtægtskilde i landbruget. Denne omveksling vidste sig at blive nødvendig ikke kun pga. manglende udbytte indenfor det danske landbrug, men primært også fordi der i 1870'erne begyndte at komme en stigende konkurrence fra udlandet indenfor salg af vegetabiliske produkter. Denne øgende konkurrence fra lande som Nord- og Sydamerika, Indien og Australien skyldtes, ifølge Hertel, den udvikling, der var sket indenfor transportvæsenet, både jernbaneudbygning i USA og Rusland, men også dampskibenes hurtigere sejllas over Atlanterhavet. Der var sket en mindsning af 20 dage fra det første dampskib tog turen over Atlanten i 1819 og til dampskibene i 1870'erne. Udover at varerne hurtigere kunne komme fra land til land, mener Hertel også, at de nye metoder, der opstod til at opbevare fødevarer på i længere tid end hidtil øgede udenlandsk konkurrenceevne. Denne nye udfordring var endnu et incitament for det danske landbrug til at udvikle og forbedre deres avl, hvilket også ud fra flere tabeller, som Hertel benytter sig af, skete. Kreaturbestanden voksede stødt indenfor hornkvæg, køer og svin, hvorimod bestanden af får var faldende fra 1871 til 1893. Det er på dette grundlag, at Hertel kommer med sin forklaring på, hvorfor andelsbevægelsen fik sit indtog i Danmark på pågældende tidspunkt.²⁰

Herefter uddyber Hertel fremkomsten af andelsmejeri i Danmark, hvor han ligeledes forsøger at komme med forskellige årsager til, at det netop blev mejeridriften, der som nogle af de første tog andelstanken til sig. Dette gør han ved først at give en kort historisk gennemgang af, hvordan mejeridriften op til omkring 1880'erne havde fungeret, hvilket indbefatter den forskel, som hurtigt opstod mellem herregårdene og bønderne. Den manglende viden omkring bl.a. produktion af smør hos mindre gårdejere blev forsøgt imødekommet ved fx dyrskuer, smørudstillinger og foredrag, hvilket også vidste sig at have en effekt. Effekten var dog ikke nok til, at bondesmørret opnåede samme kvalitet som herregårdssmørret, da mængden af mælk var vigtigt for et godt resultat og her kunne bønderne ikke producere nok af gangen. Samtidig med havde de heller ikke havde faciliteterne til at producere

---

¹⁹ Hertel, Hans. *Andelsbevægelsen i Danmark*, s. 1.

²⁰ Ibid. s. 105.

kvalitetssmør. I 1870'erne begyndte centrifugen at komme til Danmark, hvilket var en af de helt store teknologiske årsager til, at smørkvaliteten begyndte at stige. Det startede på herregårdene, der havde råd til at anskaffe sig maskinen og begyndte med en jævn hast at udbrede sig til også større gårde. Anskaffelsen af en centrifuge var ikke noget en almindelig bonde havde økonomisk råderum til, hvilket gjorde, at de blev sat endnu bagud i deres smørproduktion i forhold til de store gårde.²¹

Dette, mener Hertel, var med til at skubbe de mindre bønder i retningen af en fælles behandling af deres mælk og danne først fællesmejerier og senere aktiemejerier. Et fællesmejeri var kendetegnet ved, at én mand opkøbte en vis mængde mælk fra de omkringliggende gårde og betalte en fast pris, hvilket betød, at han drev mejeriet for egne midler og stod alene med risikoen. Dette vidste sig hurtigt ikke at være særlig rentable, eftersom de gårdejere, der leverede mælken fik den samme pris uanset kvaliteten og havde derfor ingen interesse i at forbedre mælkekvalitet. Det betød i sidste ende, at mejeristen producerede dårligt smør. Derudover endte det ofte med, at den enlige mejerist ikke havde kapital nok til at drive et mejeri. Et aktiemejeri var anderledes en større gruppe gårdejere, der hver især investerede kapital til et fælles mejeri og leverede mælken hertil, dette lyder mere i retning af et andelsmejeri, men den største blandt flere forskelle var, at man som investor havde magt alt efter, hvor mange aktier man havde købt, hvilket er princippet i et aktieselskab.²²

Hertel nævner forskellige beretninger fra bl.a. professor B. Bøggli, der i sin bog *Mælkeribruget i fremmede Lande* fra 1897, beskriver andelstanker indenfor mejeribrugets område i lande som Schweiz, der i mange år havde haft fællesskaber i bl.a. alperne til at producere oste. Tanken om, at det kunne betale sig at arbejde sammen om et bedre kvalitet var derfor ikke fremmed indenfor akademiske landbrugskredse, det handlede mest for de danske bønder om at finde den løsning, der fungerede på den lange bane. Det var bl.a. landboforeningerne og senere landbrugsskolerne, som var med til at sætte diskussionen i gang omkring, hvilken udgave, der skulle benyttes. Forstanderen fra Ladelundgaard Landbrugsskole Niels Pedersen var en af de fortalere for andelstanken, som går igen i alle forskningsmaterialerne omhandlende andelsbevægelsen og specielt andelsmejerier. Han var ikke kun med til at udbrede idéen, men lavede også økonomiske foranstaltninger, som gjorde det muligt at uddanne mejerister på landbrugsskolen.²³

Hertel nævner, som det gøres mange andre steder ligeså, kampen blandt andelsmejerierne, om hvem, der var det første. Striden lå i mange år mellem Kaslund på Fyn, Buurgaard og Hjedding ved Ribe, og det er senere blevet anerkendt, at det er Hjedding, som noteres for at være det første. Dette

---

²¹ Ibid. s. 116.

²² Ibid. s. 121.

²³ Ibid. s. 135.

bl.a. fordi der i interessentskabskontrakten bliver brugt ordet andel, hvilket ikke er tilfældet ved de to andre og derudover er det i eftertiden Hjeddings model og kontrakt, som blev efterlignet af nyopståede andelsmejerier.²⁴

Hertel slutter kapitlet af med forskellige tabeller og statistikker over hvor og hvornår de forskellige andelsmejerier opstod, hvilket er relevant set i lyset af, at mange af de første opstod i Jylland nærmere bestemt i Vestjylland. Der er dog en del fejkilder i tabellerne, hvilket Hertel også nævner bl.a. det, at mange af de mejerier, der startede som fællesmejerier og som senere lagde om til andel står opført som et andelsmejeri fra begyndelsen af.

I forbindelse med anvendelsen af Hertels forskning, er det som nævnt tidligere, vigtigt at have for øje, at han selv var til stede da denne udviklingen skete, og var ansat indenfor området. Dette kan have betydning for, hvilken vinkel han har lagt på sin forskning, der meget tydeligt fokuserer på de positive aspekter indenfor landbrugets egen betydning for udviklingen. Der er specielt ét sted i kapitlet, der giver et billede af Hertels holdning til det danske landbrugsvæsen: ”Vor Bondestand har en medfødt praktisk økonomisk Sans for, hvad der betaler sig. Den forstod snart, at Andelsmælkerierne kunde bringe den Fordele, at der var Penge at tjene ved store, veldrevne Centrifugemælkerier, som den selv ejede.”²⁵ Med dette forbehold for Hertels beskrivelser in mente kan meget af hans forskning stadig bruges, da han, som nævnt, var en af de første til at nedfælde en gennemgribende beretning om den danske andelsbevægelse. Og idet værket er tilbage fra 1917 giver det også et indblik på, hvilket syn, der fandtes på andelsbevægelsen i Danmark på daværende tidspunkt, Hertels forskning kan således også bruges som et levn fra den tid.

Da staar en ny Tids Bonde af Fridlev Sørensen Skrubbeltrang

Fridlev Sørensen Skrubbeltrang var en dansk historikere, der levede fra 1900 til 1988 og skrev flere værker inden emnet dansk landbo- og husmandshistorie.²⁶ På samme måde som med H. Hertel, så er Skrubbeltrang også en som Claus Bjørn ofte refererer til i sit historiske arbejde. Dette bl.a. fordi Skrubbeltrang var nyskabende i sin tilgang til valg af kilder og efterfølgende en gennemarbejdet kildekritisk analyse af de historiske kilder. Skrubbeltrang har forfattet mange bøger omhandlende dansk socialhistorie, specielt med fokus på bøndernes liv i 1800-tallet.²⁷ Det værk som vil blive anvendt i

---

²⁴ Ibid. s. 126.

²⁵ Ibid. s. 133.

²⁶ ”Fridlev Skrubbeltrang.” Konsulteret 14. februar 2020,

http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Historie/Historiker/Fridlev_Skrubbeltrang.

²⁷ Ibid.

specialet er *Da staar en ny Tids Bonde* - fra 1948, som er en historisk gennemgang af dansk landbrug fra stavnsbåndets opløsning og frem til efter afslutningen af 2. Verdenskrig. Det vil ganske givet blive en kort og til tider overfladisk behandling fra Skrubbeltrangs side, når værket kun er på 221 sider, men ikke desto mindre er hans historiske arbejde med til at danne grundlag for den senere forskning indenfor bl.a. andelsbevægelsens historie og er derfor vigtig at have med i en forskningsoversigt.

I værket *Da staar en ny Tids Bonde* findes kapitlet *Andelsbonden* og det er primært dette kapitel fra værket, som bliver anvendt i specialets analyse og diskussion, men mange af de forrige kapitler er blevet benyttet til indledning og til en generel bedre forståelse af tiden op til andelsbevægelsens indtog i Danmark.

Skrubbeltrang begynder kapitlet med at fortælle om de første brugsforeninger i Danmark, der kom i 1850'erne og som var inspireret af brugsforeningerne i England. Det blev brugsforeningerne, der bragte andelstanke til Danmark, men de havde, ifølge Skrubbeltrang, svært ved at få fodfæste hos landbobefolkningen, bl.a. fordi der i forvejen var et godt samarbejde med de lokale købmænd. Til trods for en svær opstart endte der med at være 119 brugsforeninger på landet i 1880. Det var dog først da tanken spredte sig til mejeridriften, at bønderne begyndte at se fordelene ved andelsbevægelsen. Dette specielt i en tid, hvor det kun var de helt store gårde og herregårdene, der havde råd til de nye teknologiske maskiner, såsom centrifugen, der var blevet nødvendig for at lave salgbart smør. Skrubbeltrang nævner, på samme måde som H. Hertel, Hjedding mejeri som det første konsekvente andelsmejeri, der blev oprettet. Kaslund mejeri på Fyn, der kom i 1875 bliver omtalt som et af de tidligere mejerier, der havde nærmet sig andelsstrategien, men den blev ikke fulgt konsekvent som det blev i Hjedding.²⁸

I sit kapitel sætter Skrubbeltrang spørgsmålstejn ved de efterfølgende forklaringer, der er kommet på, hvorfor det netop blev så stor en succes i Danmark med andelsbevægelsen. Mange er kommet med en forklaring, der bunder i det tidligere landsbyfællesskab, som eksisterede i Danmark indtil landboreformerne var med til at sprede gårdene fra hinanden. Skrubbeltrang er dog ikke enig med denne forklaring og argumenterer med, at der før landboreformerne ikke var den frihed hos bønderne, som der var i 1880'erne og det fællesskab, der var til stede var et tvunget fællesskab. Derudover pointerer han, at i Vestjylland, hvor de første andelsmejerier blev etableret, aldrig havde været det landsbyfællesskab, som der bliver omtalt, eftersom gårdene stort set altid havde ligget meget spredt end det var tilfældet på øerne og i Østjylland.²⁹

---

²⁸ Skrubbeltrang, Fridlev. *Da staar en ny Tids Bonde* - .(København: Det danske forlag, 1948). s. 105.

²⁹ Ibid., s. 116.

Til gengæld mener Skrubbeltrang, at den fællesskabsfølelse, som nødvendigvis skulle til for, at bønderne kunne arbejde sammen om et andelsmejeri, primært stammende fra højskolerne og landbrugsskolerne. På højskolerne lærte mange unge at blive engagerede i at løfte i flok og var interesseret i at arbejde sig ud af de problemer som flere kriser kontinuerligt havde skabt. Andre mener, at det primært var ud fra et økonomisk incitament og en kamp mod herregårdenes førende plads indenfor produktion af landbrugsvare, at andelsbevægelsen voksede. Uanset hvad årsagen var konkluderer Skrubbeltrang, at da det først havde vist sig at fungere på mejerierne, var andelsbevægelsen ikke til at stoppe. Det bredte sig til rigtig mange andre brancher, først på landet og siden i byerne og var med til at skabe en økonomisk udvikling i Danmark. Derudover betød det også et forbedret ry i udlandet, specielt i Tyskland og England, der var nogle af Danmarks største eksportmarkeder, men det betød generelt en forbedret placering på verdensmarkedet.³⁰

Dansk Mejeribrug 1882-2000 af Claus Ebbe Bjørn

Claus Ebbe Bjørn er en af de danske historikere, der har bidraget til dansk landbrugshistorie over en lang årrække og hans forskning indenfor bl.a. den danske andelsmejeribevægelse er derfor meget relevant at have med i en forskningsoversigt over de forskere, der har haft en stor indflydelse på det emne dette speciale berører. Bjørn døde i 2005, men havde forinden været lektor for landbohistorie på Københavns Universitet og formand for Landbohistorisk Selskab. Han skrev i 1982 bogen *Dansk Mejeribrug 1882-2000*, der er et af de forskningsmaterialer, som vil blive gjort brug af i specialet.³¹ *Dansk Mejeribrug 1882-2000* er fra 1982 og udgivet af De danske Mejeriers Fællesorganisation, og kom i anledningen af 100-års jubilæet for oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri, der bliver antaget som det første andelsmejeri i Danmark og i Verden. Det er Claus Ebbe Bjørn, der har redigeret værket og derudover selv været bidrager med forskningsmateriale sammen med Jørgen D. Rasmussen, Jacob A. Buksti, Erik Juul Jørgensen og Jesper Strandskov.³²

Værket gennemgår dansk mejerihistorie fra omkring 1860, hvor man begynder at se en omlægningsproces og frem til hvad, der forventes at ske op til år 2000. Det betyder, at forfatterne kommer omkring oprettelserne af flere af de første andelsmejeri, men der bliver også set frem af og kommet med spekulationerne om, hvad fremtiden vil bringe. Det er dog kun det første kapitel, der er skrevet

---

³⁰ Ibid., s. 126.

³¹ "Claus Bjørn." Konsulteret 18. februar 2020, https://da.linkfang.org/wiki/Claus_Bj%C3%B8rn.

³² Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*, Forord.

af Bjørn og dækker tiden 1882-1914, som blive anvendt i specialet. Af samme årsag vil det også primært blive dette kapitel som vil blive gennemgået i pågældende forskningsoversigt.

Bjørn begynder med en historisk gennemgang af mejeribrugets betydning og placering i det danske landbrug. Det var først omkring 1700-tallet, at mejeribruget begyndte at få en mere central placering i landbruget og det var lande som Schweiz, England og Holland som var forbillederne indenfor specielt osteproduktionen på dette tidspunkt.³³ Årsagen til, at det i Danmark endte med at blive smørproduktionen, som blev det primære ønskede mejeriprodukt skyndtes, ifølge Bjørn, at der i begyndelsen af 1800-tallet skete et skifte og Danmark begyndte nu at orientere sig efter, hvordan mejeriproduktionen fungerede i Holsten. Det holstenske mejeri handlede primært om tilgangen til arbejdsprocessen, hvor renlighed, omhyggelighed og omhu var nøgleordene og denne metode tog flere af de danske herregårde til sig, eftersom de indtil videre var de eneste, der havde plads og arbejdskraft til at holde en sådan smørproduktion som i Holsten. Denne ny metode var med til at forbedre det danske smør og betød, at smørret efterhånden blev vigtigere end osten.³⁴

Denne udviklingen fortsatte og i årene fra 1860 til 1870 begyndte der for alvor at komme fokus på smørproduktionen. Der blev skrevet om det i landbrugspressen og forskellige vejledninger til god smørproduktion blev ofte publiceret. Det var også i denne periode, at der blev afprøvet med forskellige racer af mælkekvæg, eftersom man var blevet bevidst om, at både race og husdyrenes forhold havde en stor betydning mælkens kvalitet. Der blev eksperimenteret med forskellige teknologier til at fremme kvaliteten, men det var først da centrifugen begyndte at komme til Danmark, at der skete en markant ændring i kvaliteten. Denne var også med til at starte behovet for, at bønderne blev nød til at arbejde sammen. Centrifugen var en dyr investering og det var kun de større gårde og herregårdene, der kunne anskaffe sig dem.³⁵

Denne udvikling, der var gået i gang indenfor den danske mejeriproduktion var kun i meget lille grad nået til Vestjylland. Det var i forhold til resten af Danmark et forholdsvis isoleret område, hvor gårdene lå meget spredt. En meget anderledes geologi gjorde, at det i mange år havde været salg af kreaturer og store svinehold, som havde været det primære landbrug og ikke dyrkning af korn, som det havde været i Østjylland og på øerne. Bl.a. på grund af den isolerende placering var mælkeproduktionen ikke noget, der blev prioriteret i Vestjylland, deres smørproduktion var en del år bagud og havde en dårligt omdømme som handelsvare og man vidste, at vestjysk bondesmør var af ringeste

---

³³ Ibid., s. 25.

³⁴ Ibid., s. 26.

³⁵ Ibid., s. 31.

kvalitet.³⁶ Op igennem 1870'erne skete der flere forskellige afgørende udbygninger, som havde stor betydningen for udviklingen af Vestjylland. I 1874-1875 åbnede den vestjyske længebane, der gjorde det nemmere at afsætte landbrugets overskudsproduktion og udbygningen af Esbjerg havn begyndte at kunne aflæses i salget til England. Hvad angik spredningen af de nyeste metoder og teknologier indenfor landbrugsproduktionen var i særdeleshed åbningen af landbrugsskolen Ladelundgård i 1879, årsagen til, at vestjyderne begyndte at få øjnene op for den moderne smørproduktion. Interessen var dog i 1881 stadig ikke stor nok blandt de vestjyske bønder til, at man kunne afholde mejeriudstillinger og man holdte fast i opdrættet af kreaturer. Dette lige indtil, at det ellers så attraktive afsætningsmarked i Tyskland begyndte at indføre told på indførelse af levende kvæg over grænsen og efterfølgende et totalt forbud af import fra bl.a. Danmark. Det store tab af eksport tvang på mange måder vestjyderne til at orientere sig mod England og her var det bl.a. smør man kunne eksportere. Allerede året efter i 1882 åbnede det første andelsmejeri i Hjedding og vestjyderne var på meget kort tid nu førende indenfor andelsmejeriproduktionen.³⁷ Ifølge Bjørn var det derved primært de økonomiske årsager, der var med til at få bønderne organiseret og samlet i først fællesmejerierne og senere i andelsmejerierne.

Estruptidens Politiske Historie 1875-1894 af Troels Fink

En historiker, der anskuer historien fra en mere politisk vinkel er Troels Fink i sine to bind fra 1986 omhandlende den meget omtalte politiker J.B.S. Estrup i *Estruptidens Politiske Historie 1875-1894*. Fink var historiker og voksede op i Sønderjylland i en familie, der var meget national politiske, hvilket påvirkede Fink og hans historiske interesse. Han skrev flere bøger om grænselandet mellem Danmark og Tyskland og generelt om den Sønderjyske historie.³⁸ Han havde som sagt en mere politisk tilgang til historien i modsætning til bl.a. Claus Bjørn, hvilket gør ham brugbar i forhold til at afdække forskellige vinkler og årsagsforklaringer på specialets problemstilling.

Det er som nævnt Finks dobbelt bind om den politiske tid under Estrup i Danmark, som vil blive inddraget i specialet. Dette gøres eftersom Estrup på mange måder endte med at repræsentere den politiske kamp, der var i Danmark i sidste halvdel af 1800-tallet og i starten af 1900-tallet, mellem bønderne og godsejerne, mellem Venstre og Højre. Denne kamp havde derfor også en indvirkning på landbrugets udvikling og er derfor relevant at medtage for at afdække, hvorvidt det politiske liv var en del af årsagen til udviklingen af andelsbevægelsen i Vestjylland.

---

³⁶ Ibid., s. 48.

³⁷ Ibid., s. 48.

³⁸ "Troels Fink." Konsulteret 5. april 2020, http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Historie/Historiker/Troels_Fink.

Estrup var godsejer på Djursland efter han overtog godset Skaføgaard i 1852 og han havde derfor et konkret indblik i det jyske landbrug, hvilket han engagerede sig i, da han i 1865 blev udvalgt til at være indenrigsminister. Det kom bl.a. til udtryk i et ønske fra Estrups side om at anlægge en havn på den vestjyske strandbred, det der blev til Esbjerg havn, og der blev anlagt baner til både Lunderskov og Holstebro, hvilket gjorde det nemmere for bønderne at afsætte deres vare videre til England. På trods af denne interesse for det jyske landbrug var Estrup af den klare overbevisning, at det var gods-ejerne, der nødvendigvis måtte styre landet, eftersom almuen ikke havde forstand på politik. Han så til stadighed tyende som værende ham underlegen og ikke nogle man kunne stole på, og denne indstilling, der var en generel holdning blandt de øverste sociale klasser, prægede hans politiske karriere. Efter 1860'erne var bondestanden begyndt at få en større tro på deres betydning i samfundet, men Estrup opfattede ikke denne udvikling som noget, der kunne få konsekvenser for det politiske Danmark.³⁹

Bønderne var blevet en del af det politiske billede og trods interne uenigheder og flere splittelser, var det partiet Venstre, som overordnede repræsenterede den danske landbobefolkning. Ved folketingsvalget i 1872 endte Venstre med at få et flertal i folketinget, men partiet Højre, der primært bestod af godsejere, var ikke interesseret i at overlade magten til bønderne, som de ikke anså for at være kompetente nok til opgaven. Derudover ønskede godsejerne heller ikke at miste deres indflydelse på bl.a. skatteopkrævninger og andre økonomiske aspekter i det politiske Danmark. For at undgå, at Venstre kom i regering arbejdede Højre for at finde frem til paragraffer i grundloven, for at udtænke en udvej og det gjorde de i §13, hvor der stod, at ”Kongen udnævner og afskediger sine ministre.” Og kongen var ikke så mærkeligt på godsejernes side, da det var hans sociale omgangskreds.⁴⁰ I resten af 1800-tallet blev det på denne måde en konstant kamp om paragraffer og forhandlinger om regeringsmagten.

På trods af, at bønderne var repræsenteret i Folketinget og havde flertallet efter valget i 1872, blev de ofte kun anset som såkaldte stemmekvæg og medlemmerne turde ofte ikke tage ordet og var generelt meget forsigtige. Dette blev der i de Københavnske dagblade gjort en del grin med og specielt Dagbladet og Fædrelandet var frontløbere når det kom til at latterliggøre Venstres landbomedlemmer. Det var ikke kun i København, at aviser og dagblade benyttede enhver lejlighed til at udpensle bøndernes manglende erfaring på den store politiske scene, også i de mindre provinser og købstæder var

---

³⁹ Fink, Troels. *Estruptidens politiske historie 1875-1894 I-II* (Svendborg: Odense Universitets Forlag, 1986), s. 10.

⁴⁰ *Ibid.*, s. 15.

dette en realitet. Det var på alle fronter derved en kamp mellem land og by.⁴¹ Efter valget i 1872 mødte Venstre op med et krav om parlamentarisme, men dette mødte voldsom modstand fra hele den øvre sociale klasse i Danmark; ”Landstinget, embedsstanden, officerskorpset, ved hoffet og i den største del af pressen”.⁴² Og det lykkedes dem at sprede budskabet i det meste af landet, ”...at det danske samfund blev skubbet ud over afgrundens rand, hvis Venstre kom til magten.”⁴³ Kravet om parlamentarisme viste tydeligt, at demokratiet var kommet til Danmark, eller som Fink beskriver det: ”Det var det unge danske demokrati, der her trådte an til kamp, men det havde tilsyneladende ingen forestillinger om, hvilke stærke kræfter det nu udfordrede.”⁴⁴

Det blev finansloven, der de næste mange år skulle blive den store kamplads, da Venstre her kunne bruge sit flertal og stemme imod Højres finanslove. I 1875 blev Estrup regeringsleder, efter flere mislykkedes regeringsforsøg, der havde svært ved at tage kampen op mod Venstre, men det er især årene fra 1885 og frem til 1894, som i eftertiden bliver husket. Disse år bliver kaldt for Provisorieårene, eftersom Estrup over to omgange regerede Danmark via en provisorisk finanslov. Dette skyldes, at Venstre, som nævnt, brugte deres flertal til at afvise Højres finanslovsforslag, hvilket Estrup til sidst fandt en løsning på. Det var igen ud fra en paragraf i grundloven, at Estrup lykkedes med at gennemføre sine foreløbige finanslove. ”I grundlovens § 25 stod, at kongen (dvs. regeringen) i ”særdeles paatrængende Tilfælde”, når Rigsdagen ikke var samlet, kunne udstede foreløbige (provisoriske) love.”⁴⁵ Estrup valgte derved at sende Rigsdagen hjem og kunne på den måde udnytte denne grundlovsret.⁴⁶ Dette forløb frem til 1894 og Venstre var tydeligt frustreret over dette grundlovsbrud, som de kaldte det, men også de mange vælgere på landet anså denne manøvre fra Estrup side af, som endnu en latterliggørelse af deres betydning i det danske samfund, eftersom alt dette i sidste ende handlede om at afholde Venstre fra magten.⁴⁷

Denne kamp mellem Venstre og Højre og generelt mellem bønder og godsejere var således et politisk opgør på mange måder, både i København, men også ude i provinserne. Denne fejde har uden tvivl inficeret det meste af landet og har haft indflydelse på bøndernes interesse i at gøre sig uafhængige af godsejerne. Spørgsmålet er om, hvorvidt denne politiske kamp havde en større indflydelse

---

⁴¹ Ibid., s. 21.

⁴² Ibid., s. 23.

⁴³ Ibid., s. 30.

⁴⁴ Ibid., s. 24.

⁴⁵ ” Provisorieårene 1885-1894.” Konsulteret 6. april 2020,

<https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/provisorieaarene-1885-1894/>.

⁴⁶ Fink, Troels. *Estruptidens politiske historie 1875-1894 I-II*. s. 142.

⁴⁷ Ibid.

på oprettelsen af de første andelsmejerier i Vestjylland end bl.a. de økonomiske incitamentter havde eller om det var en indsats bygget på få afgørende individer i lokalsamfundet?

Metode

Der findes mange tilgange til en historisk problemstilling og alt efter hvad, der ønskes afdækket kan forskellige metoder være relevante. Overordnet vil dette speciale gøre brug af en detailundersøgelse som analysemetode, eftersom det er en meget afgrænset problemformulering. Problemformuleringen skulle gerne afklare, hvilke helt konkrete vilkår, der var tilstede i Vestjylland, og endnu mere afgrænset, på Varde-egnen for, at der kunne blive oprettet Danmarks første andelsmejeri. Der er her tale om mikrohistorie med de socialhistoriske aspekter i fokus, da mange af de indsamlede kilder er personlige dokumenter, erindringer og artikler fra de individer, der især stod i spidsen for udviklingen af andelsmejeriet. Der indgår dog også en del makrohistorie i specialet, hvilket forskningsoversigten bære præg af, da det er fundet relevant at undersøge de politiske og økonomiske omstændigheder i Danmark, på tværs af landsdelene. Dette gøres til dels for at skabe et mere langvarigt historisk overblik for tiden både før og under den udvalgte periode, men også for at få et bredere kendskab til de forhold, der var til stede i Danmark, hvilket kan være med til at afdække de vilkår, der lå til grund for bøndernes lyst til at udvikle et andelsmejeri.

Valg og indsamling af kildemateriale

Udover de metoder, der bliver anvendt i analysen, indgår der også andre nødvendige metoder i specialet bl.a. hvad angår indsamling af forsknings- og kildemateriale, hvilket er en stor del af et historisk projekt, da dette er den empiri, der skal danne grundlag for besvarelsen af problemformuleringen gennem den førnævnte analyse. I forbindelse med indsamling af forskningsmateriale var første proces at lave brede søgninger omkring emnet 'andelsmejerier' og 'dansk landbrug' i 1800-tallet, for at få dannet et overblik over, hvor stor en mængde af forskning, der er blevet produceret og hvilke forfattere, der har bidraget meget til emnet. Disse søgninger foregik primært på Aalborg Universitets bibliotek, Aub, og på bibliotek.dk, der samler alle landets biblioteksbøger i én søgemaskine. Herefter handlede det om at få indsnævret søgekriterierne, hvilket blev gjort efter hurtig gennemlæsning af flere bøger, der blev fundet ved den brede søgning. Ved at skimme indholdsfortegnelser og kildereferencer blev der både fundet frem til relevante søgeord og forfattere, som derefter indgik i en ny proces med søgning, på denne måde blev der for hver søgeproces foretaget en indkredsning af kriterier. På baggrund af hvad specialet ønsker at afdække er udvalgt forskning blevet inddraget i en forskningsoversigt og de vigtigste punkter gennemgået.

I forbindelse med at fremskaffe relevante kilder fra perioden og fra personer, der kan have nedfældet personlige erindringer omkring, hvilke tanker, der florerede om åbningen af et andelsmejeri

i Hjedding skal der benyttes to søgemaskiner. For at finde frem til artikler, der blev skrevet i lokalaviserne og derved få et indblik i de kollektive holdninger, vil mediestream.dk blive anvendt til de aviser, der er blevet digitaliseret. I dette tilfælde vil søgeordene være: Hjedding, andelsmælkerier, fællesmejerier og navnene på flere af dem, der er blevet nævnt i den fundne forskning. Eftersom det især er de mindre lokalaviser, som er interessante er det sandsynligt, at ikke alle af dem er digitaliseret og det kan derfor blive nødvendigt at tage til Skejby, hvor det Kongelige Bibliotek har deres avis-samling. Dette vil derfor foregå manuelt ved at gennemgå de bestilte aviser fra årgangen 1882 og 1883 og lede efter artikler og opslag, der har forbindelse til åbningen af Hjedding Andelsmejeri.

En anden søgemaskine, som skal anvendes til at finde primære kilder er hjemmesiden arkiv.dk, hvor mange af landets lokalarkiver har oplistet, hvilke arkivalier de har opmagasineret. Igennem denne metode skal der søges både efter private dokumenter i form af breve, erindringer og dagbøger, men det er også på arkiv.dk, at de forskellige kontrakter fra de enkelte andelsmejerier skal findes. Søgekriterierne vil i dette tilfælde igen være Hjedding og navnene på flere af de mænd, der var med til at starte andelsmejeriet op og derudover vil det være andre udvalgte mejerier, der er fundet relevante til at afdække udviklingen af andelsmejerier i Vestjylland. I forbindelse med at fremskaffe kildematerialet vil det være nødvendigt at besøge lokalarkivet i Ølgod, eftersom den mængde primærkilder, der er til rådighed omkring andelsmejeriet, vil blive for omfangsrig at scanne og sende via mail. Dette er dog muligt for de ønskede kontrakter, da der her ikke er tale om en større mængde og indscanning og videreforsendelse vil kunne lade sig gøre på de pågældende lokalarkiver.

I det ovenstående blev det beskrevet, hvordan kildeindsamlingen metodisk skal foregå og hvilke kilder, der bliver søgt efter. Kildematerialet skal så vidt muligt kunne besvare specialets problemformulering i sammenhæng med den udvalgte forskning. Valget af hvilke type kilder man derved skal bruge afhænger således bl.a. af, hvilke svar man ønsker at kunne få besvaret gennem kilderne. Efter at have fundet de anvendelige kildetyper, ud fra opstillede spørgsmål, er næste proces at vide hvad, der skal ledes efter og lægges mærke til og hvor dette skal findes henne i kilderne. Dette varierer naturligt alt efter, hvilken kildetype, der arbejdes med, eftersom ikke alle kildetyper kan give samme svar og ikke alle svar er lige brugbare. Valget af kildetyper er, som omtalt tidligere, aviser, erindringer og kontrakter, og disse er valgt på baggrund af, hvilke svar de forhåbentlig indeholder.

Genren 'aviser' er en meget bred definition af mange forskellige typer artikler, hvilket betyder, at man skal være klar over, hvad der ledes efter, ellers bliver mængden af kildemateriale uoverskuelig. Et af de spørgsmål, der ønskes besvaret i analysen er om der var nogle bestemte individer, der skilte sig ud og havde en stærk holdning, enten positiv eller negativ, til udviklingen af mejerivæsnets og

særlig til oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri? For at kunne finde svar på om dette var tilfældet og hvis ja, hvilke personer, der så var tale om vil lokalaviser være et godt sted at lede. Det vil være artikler, der hører under opinionsgenren, der umiddelbart vil være anvendelige, eftersom skribenten i denne form for artikler skriver om sine egne meninger om et pågældende emne.⁴⁸ Det er sandsynligt at dem, der var kraftig modstandere eller omvendt fortalere for udviklingen i mejerivæsnet valgte at publicere deres holdninger i den lokale avis, for således at påvirke sagen i den retning de mente var den rigtige. Det vil typisk være artikler såsom 'kommentarer' og 'læserbreve', hvor sådanne holdninger er kommet til udtryk, eftersom netop disse to former for artikler er bygget op af personlige holdninger om et aktuelt, ofte samfundsrelateret emne.⁴⁹ Det er især personer, der valgte at skrive flere artikler, der synes interessante, idet, at de i særlig grad må have været en del af den offentlige debat og derfor måske også en konkret del af oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri. Udover at forsøge at finde frem til engagerede personer via lokalaviserne, så er det også relevant at lægge mærke til, hvilken argumentation, der bliver brugt i de omtalte artikler. Er det af økonomiske, politiske eller personlige årsager til, at der haves en bestemt holdning? Dette kan i analysen bruges til at identificere, hvilke tendenser, der var mest aktuelle for tiden på den pågældende egn, hvilket videre kan anvendes i en senere diskussion om, hvilke årsager, der lå til grund for, at det blev i Vestjylland, at det første andelsmejeri blev oprettet.

Aviser kan også have en anden funktion, nemlig at annoncere i form af reklamer eller offentlige meddelelser i form af notitser. Begge dele kan bruges til at give et indblik i udviklingen af bl.a. mejerivæsnet ved fx reklamer for bestemte typer maskiner eller notitser om foredrag og udstillinger. Det er måske også muligt at anvende, særligt notitserne, til at tidsbestemme vigtige og essentielle begivenheder mere nøjagtigt. Det vil i dette tilfælde især være reklamernes og notitsernes dato, som er relevante og i mindre grad, hvem der er afsenderen, selvom dette også kan vise sig at være væsentligt.

Erindringer og breve er to andre genrer, der også regnes med at kunne bruges til besvarelse af problemformuleringen. I dette tilfælde håbes der på at kunne finde yderligere oplysninger om oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri ved at lede i erindringer og breve fra bl.a. de personer, der med sikkerhed var en del af opstarten. Ud fra disse type kilder er det forhåbningen at kunne finde svar på flere forskellige spørgsmål, bl.a. om der var én bestemt person, der i sidste ende tog beslutningen eller om

---

⁴⁸ "Genrer." Konsulteret 4. marts 2020, <https://aiu.dk/mediehandbogen/medier/genrer>.

⁴⁹ Ibid.

der var tale om en kollektiv beslutning? Et andet spørgsmål, der kan hjælpe med at komme besvarelsen af problemformuleringen nærmere er, hvor inspirationen eller idéen kom fra? Var det andelsbrugsforeningerne, fællesmejerierne eller noget andet, der var med til at skabe tanken om et andelsmejeri? Det er også tanken at anvende disse type kilder til at danne et billede af forløbet op til oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri, så vidt det er muligt. Der vil i kilderne i dette tilfælde blive lagt mærke til om der bliver omtalt forskellige foredrag og udstillinger omhandlende mejerivæsenet, som kan have inspireret pågældende personer. Der kan også være reelle informationer om møder, som blev afholdt om andelsmejeriet, der er blevet nedskrevet. Der kan som sagt både bruges erindringer og breve til at besvare de omtalte spørgsmål, men der vil være forskel på hvad der skal lægges mærke til i de forskellige type kilder. I forbindelse med brugen af erindringer, der omhandler tiden omkring Hjedding Andelsmejeris begyndelse vil det sandsynligvis ikke være informationer, som kommer til at mangle, og arbejdet med denne type kilde kræver derfor at udtrække de mest relevante. Det er samtidig også vigtigt at have flere kilder, der beskriver samme begivenhed, eftersom dette er med til at sandsynliggøre rigtigheden af de oplysninger, som kan være med til at besvare problemformuleringen. Til forskel fra erindringerne forventes det ikke, at der findes en større mængde information omkring Hjedding Andelsmejeri i forskellige brevudvekslinger, men det kan tænkes, at der bliver nævnt nogle få bemærkning, der ikke er blevet skrevet ned andre steder. Det vil derfor være små perifere oplysninger, der skal ledes efter og muligvis forskellige brudstykker af informationer, der kan bruges til at verificere andre kildeudsagn.

Den sidste type kilder, der formodes at kunne være anvendelig i arbejdet med at besvare problemformuleringen, er forskellige kontrakter fra nogle af de første andelsmejerier, men også nogle af de mejerier, der kom før Hjeddings. Formålet med at indsamle denne type kildemateriale er for det første at få klarhed over hvad der i kontraktens vedtægter gjorde Hjedding til andelsmejeri i stedet for fællesmejeri eller andelsmejeri. Dernæst kan kontrakterne ud fra en sammenligning bruges til at opstille forskelle og ligheder kontrakterne imellem og derudfra muligvis finde svar på hvad der gjorde Vestjylland til epicentret for de første andelsmejerier. Til sidst er det meningen at man via kontrakterne måske kan konstatere en udvikling over tid, eftersom det er meningen at bruge kontakter, der tilsammen trækker sig flere år. Der kan fx være sket en udvikling fra et økonomisk fokus i kontrakterne til et mere politisk eller andre samfundstendenser. Der skal derved søges efter flere elementer i arbejdet med kontrakterne: de konkrete vedtægter i Hjeddings kontrakt, forskellene mellem vedtægterne fra andre mejerier og udvikling af klare samfundsaktuelle tendenser over tid.

Specialets opbygning

Specialet er bygget op af fem større afsnit, hvor det første er indledningen medhørende problemstilling, problemformulering og afgrænsning. Det er i dette afsnit, at læseren bliver introduceret til specialets formål og bagvedliggende tanker. Derudover er indledningen også med at danne et historisk grundlag for specialets historiske periode, der primært holder sig til 1880'erne. Afgrænsningen er ligeledes med til at klargøre over for læseren, hvilke emner, områder og tidsperioder som specialet vil omhandle og det er derved et klart og bevidst fravalg ikke at arbejde uden for afgrænsningen.

Det næste afsnit er en forskningsoversigt, der har til formål at inddrage relevant forskning fra forskere, der har haft særlig indflydelse på historieskrivning inden for landbrugshistorie, andelshistorie, socialhistorie og politisk historie fra sidste halvdel af 1800-tallet. Forskernes udvalgte værker vil kort blive gennemgået, således læseren får et indblik i forskningsmaterialets hovedpointer. Denne forskning skal sammen med indfundne kilder danne det empiriske grundlag for besvarelsen af problemformuleringen. Specialet tredje afsnit omhandler, hvilke metoder og analysestrategier, som vil blive anvendt og der vil særligt blive gået i dybden i forbindelse med indsamlingen af kilder og i forlængelse heraf valg af de mest relevante kilder. Det vil blive gennemgået, hvorledes forskellige typer kilder kan bidrage til specialet og hvad der er kendetegnet ved brug af disse udvalgte kildetyper. Derudover bliver der i afsnittet beskrevet formålet med de enkelte afsnit og hvad de bidrager med i specialet. Der vil i afsnittet Kildepræsentation blive behandlet de udvalgte kilder, således det gøres klart, hvem der skrevet dem, hvad de skal bruges til i analysen og ikke mindst, hvad man skal være opmærksom på i forhold til kildernes udsagnskraft. Dette er meget relevant, eftersom det er på baggrund af pågældende kilder, at specialet, gennem en analyse og diskussion, vil komme med konklusion på problemformuleringen.

Det største og mest omfangsrige afsnit er det femte og sidste, der indeholder en analyse med en efterfølgende mindre diskussion og konklusion. Analysen er delt op i underafsnit for at skabe en overskuelighed og for at sikre, at alle underspørgsmål vil blive besvaret. På samme tid er analysen også til dels delt op efter kildematerialet og hvad dette kan bidrage med i analysens forskellige afsnit. Diskussion skal både opsamle de mindre konklusioner, der er foretaget i analysens underafsnit og derefter diskutere disse i samarbejde med de udvalgte forskeres materiale. Dette skal til sidst ende ud med en samlet konklusion, der ud fra analysen og diskussionen vil komme med en besvarelse af specialets problemformulering.

På grund af brugen af en del kilder er det blevet valgt at samle bilagene i et særskilt dokument med egen indholdsfortegnelse, da dette vil skabe et bedre overblik for læseren.

Kildepræsentation

Dette afsnit har til formål at præsentere de indsamlede kilder, der er blevet valgt på baggrund af de metodiske overvejelser, som blev gennemgået i forrige afsnit. Kilderne vil blive gennemgået efter genre og det vil blive diskuteret, hvilke problematikker, der kan forekomme med de forskellige type kilder. I forlængelse af dette vil det derudover også blive argumenteret for, hvorfor kilderne er blevet valgt og hvad de kan bidrage med i den senere analyse.

Aviser

Der findes, som nævnt tidligere, mange forskellige typer tekster i en avis, men af de udvalgte kilder til dette speciale kan det deles op i to kategorier: opinionsartikler og annoncering. Begge kan være meget anvendelige kilder til information, men har begge deres begrænsninger ligeså. Det er med aviser, som det er med alle andre kildetyper, vigtigt at være opmærksom på i, hvilken grad kildens informationer kan benyttes.

Der er i alt blevet indsamlet 24 artikler fra Ribe Amtstidende fra perioden 1882-1901, hvor den ene halvdel er opinionsartikler og den resterende del er forskellige former for annoncering. En af de ting, der er relevant at undersøge, når der arbejdes med avisartikler, som kildemateriale er avisens politiske ståsted og historiske baggrund. Grunden til, at dette er vigtigt er bl.a. for at være opmærksom på, hvilken tendens, der kan have været tilstede i de artikler avisen udkom med. Den eller de tendenser, der muligvis har været tilstede skal inddrages i analysen af artiklerne, således at det gøres klart, hvilke forbehold, der skal tages til kildens brugbarhed.

Avisen, Ribe Amtstidende, stammer tilbage fra 1854, hvor den gik under navnet *Vesterjydsk Avis* eller Varde politiske og Avertissementstidende frem til 1866, hvor den skiftede navn til *Varde Avis* eller Ribe Amtstidende, hvilket den fortsatte med indtil 1934, hvor udgivelsen stoppede. Avisen var til at starte med en lokalavis med overvægt af nyhedsstof, hvorefter den fra 1870'erne blev omdannet til et dagblad. Det betød, at avisen begyndte at indeholde en bred vifte af meddelelsetyper, udover lokale nyheder. Avisen var oprindeligt upolitisk og formidlede de vigtigste nyheder til Varde by, dog med en tendens til at være bondevenlig, hvilket udviklede sig i takt med den nationale politiske kamp og tog i sidste ende tydeligt Venstres parti i kampen mellem Venstre og Højre.⁵⁰

Dette betyder, at Ribe Amtstidende på daværende tidspunkt, hvor de førømtalte artikler er fundet var et dagblad med forskellige typer artikler og ikke kun lokale nyheder. Det stemmer overens

---

⁵⁰ Søllinge, Jette D. og Niels Thomsen. *De Danske Aviser 1634-1989 bd. 1-3* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1989), s. 593.

med at de fundne artikler reelt set ikke er lokale nyheder, men meningsartikler og reklamer. Derudover kan det konkluderes, at avisen havde en politisk tendens mod partiet Venstre, hvilket kun udviklede sig med tiden. Et mere præcist tidspunkt, hvor avisen for alvor tager del i den nationale politiske kamp vides ikke, men det er sandsynligt, at denne udvikling især accelerere under provisionsårene fra 1885⁵¹. Denne teori bakkes yderligere op af, at avisen fra 1882 og 1883, der er blevet gennemgået i forbindelse med kildeindsamlingen, ikke bar tydeligt præg af den politiske kamp.

Med disse informationer in mente vil først annonceringerne blive præsenteret og efterfølgende opinionsartiklerne, hvor det mere konkret bliver tydeliggjort, hvad kilderne kan bruges til i analysen. Blandt annonceringerne findes der fem artikler, der omhandlede kommende eller afholdte smørudstillinger, og udstillingerne blev afholdt af de lokale landboforeninger, herunder Ladelundgaard og landboforeningen for Ribe Amts Nordre del. Udstillingerne lå alle i de første måneder af 1882 og der var præmier til de, der vandt for bedste smør i de forskellige klasser. Det disse kilder skal bruges til er at få dannet et billede af, hvor meget fokus, der var på mejeriproduktionen i Vestjylland i starten af 1882 og hvilke institutioner og personer, der var med til at arrangere disse udstillinger. Det var generelt landboforeningerne, der gik forrest i forbindelse med smørudstillinger og foredrag, der omhandlede at forbedre bøndernes smørkvalitet i hjemmet, dvs. uden fælles- og andelsmejerier. Det er også tydeligt i de forskellige landbomøder, der blev afholdt, hvor man kunne blive undervist i mejeridriften.

Generelt var der mange foredrag rundt omkring i Vestjylland, der skulle bidrage til, at bønderne kunne producere bedre smør. En af de foredragsholdere, der går igen i flere annoncer er redaktør af Landbrugsbladet og leder af mejerikontoret hr. Schmidt, fra København. I blandt de indsamlede kilder, findes der tre artikler, der annoncerer foredrag med hr. Schmidt flere forskellige steder i Vestjylland og i avisen fra 18. april 1882, bliver det direkte nævnt, at hr. Schmidt og en hr. Nielsen gør store bestræbelser på at bekæmpe de fællesmejeri, som begyndte at blive meget populære på egnen.

Det vides derfor, at hr. Schmidt var en af dem, der var modstander af fælles- og andelsmejerier og hans udtalelser vil have klare tendenser og kan derved ikke regnes for være særlig objektive. Udover annonceringer om foredrag er der blandt kilderne også bekendtgørelser, der giver informationer omkring hvad, der skete på egnen. Den 14. februar 1882 skrives der i avisen, at der er forlydender om et snarligt fællesmejeri i Billum sogn, hvilket vil sige før Hjedding mejeri blev oprettet. En senere bekendtgørelse fra 18. april 1882 underbygger dette, da der først her bliver omtalt, at man i Ølgod er ved at oprette et mejeri.

---

⁵¹ Jf. afsnit; Estruptidens Politiske Historie 1875-1894 af Troels Fink

Det disse forskellige typer annonceringer kan bruges til i analysen er først og fremmest at få et overblik over hvad, der foregik af møder og forsamlinger omhandlede mejerivæsnet, eftersom dette må betyde, at der var en hvis form for interesse blandt befolkningen i Vestjylland. Derudover er det tydeligt, at der blandt landboforeningerne og særlig hr. Schmidt var et ønske om, at mejeriproduktionen fortsat skulle foregå ude på gårdene, da det var dem, som arrangerede mange af de foredrag, der skulle hjælpe bønderne til bedre smør bl.a. Denne information skal bruges til analysen om hvem, der arbejdede for og imod andelsmejerier i Vestjylland.

Der blev som nævnt tidligere også fundet en del opinionsartikler i Ribe Amtstidende omhandlede mejerivæsnet, hvori der blev argumenteret både for og imod fællesmejerier. Med denne type artikler er det vigtigt at være bevidst om, at det var personlige holdninger, der blev bragt og de forskellige argumenter var derfor sandsynligvis præget af de pågældende holdninger, hvilket betyder, at disse ikke kan bruges i en diskussion om et fællesmejeri nyttighed, men kan derimod bruges til at få et indblik i, hvilke holdninger, der florerede på egnen.

En af tidligste artikler i avisen fra 1882, der omtaler mejeridriften på egnen, er en artikel skrevet af Lars Mose, der var gårdejer i Årre. Artiklen er dateret til den 9. februar og blev udgivet i Ribe amtstidende den 11. februar 1882 og er en blanding mellem genrerne 'kommentar' og 'læserbrev'.⁵² Artiklen var en opfordring til egnens bønder om at komme med deres holdninger til fællesmejerier både dem, der mente at det var rentabelt og dem, der mente det modsatte. Dette satte gang i en del artikler fra både modstanderne og fortalene. Blandt modstanderne var både hr. Nielsen og hr. Schmidt, der tidligere er blevet omtalt i forbindelse med mejeriforedrag og det er derfor ikke overraskende, at disse modargumenterede, eftersom deres arbejde bl.a. var at hjælpe de enkelte bønder med at forbedre mejeriproduktionen. Udover hr. Nielsen og hr. Schmidt skrev en ukendt også en artikel, der var stærk præget af modstand mod fællesmejeri. Hvem denne har været vides ikke, men det er interessant, at personen vælger at være anonym, hvilket kan have betydet, at skribenten ikke vil vedkendes sine holdninger offentligt. Uanset hvem, der skrev denne anonyme argumentation mod fællesmejeri kan det som de andre opinionsartikler ikke regnes for værende sandfærdigt og dette gælder også de udregninger, der blev udfærdiget for at bevise ubrugeligheden af fællesmejerier.

Blandt fortalene for fællesmejerier var J. Stilling Andersen, der i en artikel den 21. februar 1882 kom med argumenter for, at fællesmejerier ville være det mest rentable for bønderne, men på samme måde som med hr. Schmidt har Stilling-Andersen nok haft en egeninteresse i oprettelsen af et

---

⁵² "Genrer."

fællesmejeri. Denne teori skyldes, at han var med til at oprette Hjedding Andelsmejeri og endte som mejerist-bestyrelsesleder på mejeriet. Det betyder, at hans argumentation er lige så lidt valid som modstandernes, men det er stadig vigtige kilder, eftersom de er med til at beskrive den kamp, der fandt sted i Vestjylland og det giver konkrete navne på, hvem der var en del af denne.

Lars Mose, der var manden, som tilsyneladende startede diskussionen i Ribe Amtstidende, erklærede sig i en artikel fra 28. februar 1882 fortaler for fællesmejerier, idet han stærkt kritiserer artiklen fra den anonyme skribent og kom med sine egne beregninger, der bevidste, at det meget bedre kunne betale sig at blive en del af et fællesmejeri i modsætning til, hvad den ukendte person mente. Lars Mose var dermed, sammen med Stilling-Andersen en del af fortalerne, som skrev i avisen om deres holdninger til fællesmejerierne. I forhold til, hvad Lars Moses andel i sagen var, udover at have en holdning til det i avisen, vides ikke og det er derfor også svært at vurdere hvorfor han valgte at gå ind i diskussionen. Der må som udgangspunkt tages forbehold for hans argumentation såvel som i de andre skribenters tilfælde, også selvom det ikke vides om han har haft et udbytte af sine holdninger. Alle opinionsartiklerne skal bruges i analysen til, sammen med resten af annonceringerne, at danne en meget overordnet tidslinje af tiden omkring Ribe i forbindelse med mejerivæsnets udvikling. Brugen af artiklerne giver naturligt nok kun nogle nedslag i forløbet, men kan stadig bruges til at danne et grundlæggende billede af de begivenheder, der fandt sted og de diskussioner som heraf opstod.

Erindringer

Udover aviser er det, som nævnt i forrige afsnit, blevet fundet relevant også at finde forskellige erindringer fra nogle af de personer, som var med i inderkredsen af oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri. Sådanne erindringer kan forhåbentligt være med til at skabe et billede af forløbet op til beslutningen om et andelsmejeri og muligvis et indblik i, hvorfor og hvem, der var foregangsmanden eller –mændene.

Det har været muligt at indsamle erindringer fra tre af de mænd, der i eftertiden er blevet kendt for at være dem, der tog initiativet til at oprette et andelsmejeri i Ølgod. Der findes flere versioner af erindringerne også flere end det har været muligt at fremskaffe, hvilket betyder, at der er i alt seks erindringer fra tre forskellige mænd, der stort set alle omhandler åbningen af Danmarks første andelsmejeri. De tre mænd er Niels Kristensen, Peder Christensen Hedeager og J. Stilling Andersen.

En af ulemperne ved brugen af erindringer som kildemateriale er den tid, der oftest er gået fra en pågældende situation har fundet sted og til at det bliver skrevet ned. Det samme problem gør sig gældende i de erindringer, der er fundet til dette speciale. Ikke nok med, at der er gået en del år fra Hjedding Andelsmejeri åbnede og til, at de omtalte mænd nedfældede deres erindringer, så var de i

mellemtiden blevet bevidste om, hvilken historisk begivenhed de reelt var del af, eftersom Hjedding blev anerkendt som det første andelsmejeri. Denne nye bevidst, som muligvis også var årsagen til, at de i første omgang valgte at skrive sine erindringer, kan have påvirket deres beskrivelse af forløbet i 1882. Det vil sige, at de for det første med stor sandsynlighed ikke kan huske alle detaljer korrekt flere år senere og for det andet kan de have valgt at få bl.a. deres egen rolle til at fylde mere, eftersom det blev en vigtig historisk begivenhed. Dette er nogle forudsætninger, der er vigtige at have med i sine overvejelser, når man vælger at arbejde med erindringer, for på trods af disse ulemper kan de stadig bidrage med vigtig information til analysen. Formålet med inddragelsen af denne type kilde er både at få et bedre kendskab til de mænd, der var med til at oprette Danmarks første andelsmejeri og derudover for også at få informationer om forløbet op til åbningen. Der skal som sagt tages store forbehold, men ved at have forskellige erindringer om forløbet fra forskellige uafhængige kilder, kan et forholdsvist sandsynligt forløb stykkes sammen.

Den første kilde er en erindring skrevet af gårdejer Niels Kristensen i 1901 og trykt i Ribe Amtstidende over to omgange henholdsvis den 30. oktober og 1. november, men allerede den 15. september samme år blev han interviewet om oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri til Søndagsbladet. Kristensen må derefter have ment, at en endnu mere fyldestgørende erindring var krævet og skrev derefter selv de to artikler til Ribe Amtstidende et par måneder senere. Begge erindringer omhandler forløbet op til, andelsmejeriet åbnede, hvilket han selv var en stor del af. Niels Kristensen var nemlig den første formand for Hjedding Andelsmejeri og havde derved en stor indsigt i oprettelsen af mejeriet og forløbet op til. Eftersom disse erindringer er skrevet forholdsvist tidligt i sammenligning med andres erindring om samme begivenhed, kan de ikke være skrevet på baggrund tidligere kilder og er derfor mere brugbare i forhold til deres udsagnskraft.

J. Stilling-Andersen har skrevet flere forskellige erindringer med tiden og den, der er blevet fundet til dette speciale er fra 1932, hvor han i Ribe Amtstidende i et interview fortalte om forløbet frem til oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri. Ulempen med denne kilde er bl.a. at Stilling-Andersen med stor sandsynlighed byggede denne erindring på hans egne tidligere erindringer, hvilket er med til at gøre hans udtalelser mindre anvendelige, da det reelt ikke er en primær kilde, dog er den ikke sekundær i forhold til andres erindringer og kan derfor stadig være brugbar i forhold til informationer. Der skal dog i alle tilfælde tages forbehold, eftersom alle Stilling-Andersens erindringer er skrevet en del år efter begivenhederne fandt sted.

I 1922 valgte Peder Christensen Hedeager ligeledes at nedfælde sine erindringer om oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri, der dog divergerer mange steder i forhold til de informationer som både

Niels Kristensen og Stilling-Andersen erindrede. Derudover er Hedeagers erindring skrevet både efter Niels Kristensen og Stilling-Andersens første erindringer og der er derfor meget stor mulighed for at Hedeager har bygget videre på disses kilder. Denne kilde bærer også meget præg af et ønske fra Hedeagers side af at gøre sig selv for centrum for de begivenheder, der fandt sted op til oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri, hvilket ikke kan bekræftes af de andres erindringer eller andre kilder i det hele taget. Hedeagers erindring vil derfor kun blive anvendt i meget begrænset omfang og som et supplement til Niels Kristensens og Stilling-Andersens kilder.

Kontrakter

De kontrakter, der vil blive gennemgået i analysen er det, der ofte blev kaldt en interessentskabskontrakt, hvilket er den endelige kontrakt, der blev udfærdiget når et andelsmejeri blev oprettet. Heri stod der som ofte de enkelte vedtægter og navnene på hvem, der var med i andelsselskabet og hvor stor en andel de havde. I flere af dem bliver det uddybet i forhold til afhentning af mælk, hvilken rute mælkekuskene skulle tage osv. Nogle er mere detaljeret end andre, men de har alle det tilfælles, at eftersom der er tale om normative kilder, altså en juridisk bindende aftale, der er underskrevet, vil udformningen ofte ligne hinanden.⁵³ De kontrakter, der blev udformet efter Hjedding Andelsmejeri åbnede har til dels benyttede sig af dennes kontrakt som en skabelon, hvilket blev gjort over hele landet efterhånden som andelsmejerierne spredte sig. Der vil dog ganske givet være en større forskel på de to mejerier, der blev oprettet før Hjedding, primært fordi de ikke byggede fuldt ud på andelstanken og derudover også fordi de ikke havde Hjeddings at kopiere efter.

Udover at bruge kontrakterne til at analysere, hvad der gjorde et mejeri til et andelsmejeri og ikke et aktiemejeri eller fællesmejeri, kan det også være brugbart at studere de vedtægter, der i de allerfleste kontrakter blev formuleret. Disse vedtægter syner om, at det har været nødvendigt at lave nogle regler og dertil straffe til dem, der overtrådte dem, hvortil det må kunne konkluderes, at det ellers var noget folk ville gøre og måske gjorde alligevel. Dette kan bruges bl.a. til at blive klogere på de mennesker, som var en del af de forskellige egne omkring de udvalgte mejerier og til måske at se en udvikling i forståelsen blandt bønderne for anvendeligheden af et samarbejde indenfor mejeriproduktionen.

Der er i alt blevet udvalgt kontrakter fra seks mejerier, der alle havde en tilknytning til udviklingen af andelsmejerivæsenet i Danmark. Alle mejerier var placeret i Vestjylland, undtaget to som lå på Fyn og i Vendsyssel.

---

⁵³ Olden-Jørgensen, Sebastian. *Til Kilderne – Introduktion til historisk kildekritik* (Gylling: Narayana Press, 2001) s. 76.

Mejeriet fra Fyn er den tidligste kontrakt, som bliver inddraget i analysen, da denne allerede blev oprettet i 1875 dvs. syv år tidligere end Hjeddings Andelsmejeri. Mejeriet var placeret i byen Kaslund, der ligger på den vestlige del af Fyn, ikke så langt fra Lillebælt. Denne kontrakt er blevet udvalgt blandt andet på grund af den, før omtalte, diskussion om hvilket mejeri, der var det første andelsmejeri, men også på baggrund af den tidlige oprettelse i forhold de andre udvalgte. Meningen med denne kontrakt er at kunne finde forklaringer på, hvorfor Hjedding endte med at blive erklæret som det første andelsmejeri og derudover forhåbentligt at kunne se en udvikling i udførelsen af mejeriernes kontrakter.

Et anden mejeri, der på samme måde som Kaslund også senere har kæmpet for at blive anerkendt som Danmarks første andelsmejeri, var mejeriet i Billum, der er en mindre by, som ligger vest for Varde. Mejeriet blev senere omdøbt til Buurgaard Andelsmejeri, men var i starten et fællesmejeri, der blev oprettet kort før Hjedding i de første måneder i 1882. Netop datoen har været med til at underbygge mejeriets argumentation for, at Billum var det første andelsmejeri, hvilket også er en af årsagerne til, at denne kontrakt er yderst relevant. Eftersom Hjedding Andelsmejeri blev oprettet kun kort tid efter Billum, og afstanden mellem de to mejerier ikke har været mere end ca. 30 km, har mændene bag Hjeddings kontrakt muligvis været inspireret af Billums. Er det modsatte tilfældet, at de to kontrakter er markant anderledes vil dette også være interessant og kan bruges til at få et indblik i, hvordan mejerivæsnet udviklede sig forskelligt inden for en radius af maksimum 50 km.

Udover Billum kom, som nævnt, også Hjedding Andelsmejeri i 1882 og blev placeret tæt på byen Ølgod, nord for Varde. Det vil blive denne kontrakt, som det primære fokus vil være på, eftersom det er dette mejeri, der er anerkendt som det allerførste andelsmejeri i Danmark og som har været inspirationskilde til mange efterfølgende mejerier, både i Vestjylland, men også senere i resten af landet. Dette var blandt andet med stor sandsynlighed tilfældet for både Strelluf Andelsmejeri og Tistrup mejeri, der geografisk begge lå tæt på Hjedding og der begge blev oprettet i 1883, året efter Hjeddings Andelsmejeri startede. I analysen vil det blive konkretiseret, hvor meget de lod sig inspirere og i hvilket omfang de tilpassede vedtægterne til deres egne forudsætninger. Kontrakterne fra Strelluf og Tistrup skal ligeledes bruges til at se en mulig udvikling fra den første kontrakt i 1875 og frem til knap ti år senere. For også at inddrage mejerier uden for Vestjylland er et mejeri i Vendsyssel blevet udvalgt, Andelsmejeriet Poulstrup, der blev oprettet i 1886 og giver dermed også spredning i forhold til tidsperioden. Dette mejeri er derudover relevant eftersom kontrakten var meget inspireret af Hjeddings, men der er kommet nogle yderlige tiltag, der kan være interessante at analysere og mejeriet skulle ydermere have været det førende i Vendsyssel for sin tid.

Analyse og diskussion af problemstillingen

Tiden op til oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri

Det forløb, som udspillede sig i de første måneder af året 1882 på Varde-egnen, kan have haft afgørende betydning for, hvordan både Vestjyske bønder, men generelt også hele bondestanden i Danmark kom sejrrigt ud af kampen mod de magtfulde godsejere. Forløbet, der på mange måder var en kort proces, endte med at resultere i Danmarks første andelsmejeri, men hvorledes udspillede dette forløb sig? Og hvor meget ved man reelt om, hvad der skete op til åbningen af Hjedding Andelsmejeri 10. juni 1882?

Der findes ikke mange samtidige kilder, fra tiden omkring oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri, eftersom de ældste protokoller kun går tilbage til 1884, og de oprindelige vedtægter ikke længere eksisterer, men som dog er blevet gengivet op til flere gange.⁵⁴ De kilder, der i dag er til rådighed er bl.a. avisartikler fra Ribe Amtstidende, gengivelserne af kontrakten og så erindringer fra flere af dem, der var med til at oprette mejeriet. Det må derved blive igennem disse kilder, at forløbet skal forsøges gengivet så vidt det er muligt. Det vil aldrig kunne lade sig gøre at lave en rekonstruktion af tidligere tiders begivenheder, eftersom der altid vil forekomme fejkilder i mere eller mindre grad. Det samme gør sig gældende ved dette forløb, og i afsnittet Kildepræsentation er de forskellige kilder blevet gennemgået for, hvilke forholdsregler, der skal tages til den enkelte kilde.

I Ribe amtstidende den 18. april blev der i en artikel⁵⁵ om nyheder fra Ølgod nævnt, at beboerne i Ølgod sogn var ved at oprette flere fællesmejerier og Hjedding blev her nævnt som en af de byer, hvor man var i gang med indkøb af materialer. Denne information er en af de eneste, der findes fra tiden omkring åbningen, hvilket gør den ekstra vigtig, da det ellers kun er gennem senere erindringer, at det kan bekræftes, hvornår tanken om et fællesmejeri i Hjedding startede. Ud fra denne artikel var materialerne til mejeriet allerede i gang med at blive købt ind i midten af april, men det er ikke muligt at udlede, hvornår tanken om et andelsmejeri i Hjedding var en realitet. For at komme denne information nærmere er det nødvendigt at anvende de føromtalte erindringer, der senere er blevet nedskrevet, på trods af, at disse kilder ikke har samme validitet som hvis de var skrevet i samtiden.

Ved at sammenstille de tre erindringer, der er blevet indsamlet⁵⁶ er det muligt at komme nærmere det reelle forløb, idet de informationer, der går igen i de forskellige erindringer må være mere

---

⁵⁴ Claus Bjørn, ”Omkring Andelsmejeribevægelsens Tilblivelse”, i *Landbohistoriske studier*, red. Svend Gissel. (Aarhus Stiftsbogtrykkerie A/S, 1970), s. 236.

⁵⁵ Jf. bilag 7.

⁵⁶ Jf. Bilag 1, 12, 13 og 14.

valide end, hvis det kun bliver nævnt i en af kilderne. Der kan dog forekomme det problem, at kilderne har ladet sig inspirere af hinanden, eftersom de er skrevet med flere år imellem, hvilket også er blevet gennemgået i det tidligere afsnit Kildepræsentation. Niels Kristensens erindring er fra 1901 og er en af de første og har derfor ikke kunne lade sig inspirere i samme grad. Det bliver i hans og Stilling-Andersens erindring fortalt om en ung mand, der rejste rundt på egnen i vinteren 1881-1882 og afholdte foredrag om, hvordan bønderne kunne forbedre deres smørproduktion i hjemmet, herunder undervisning i smørkærning. Der bliver ingen steder sat navn på denne unge omrejsende mand, men ved at gennemgå Ribe Amtstidende fra 1882 har det været muligt at finde forskellige annonceringer for forskellige foredrag omhandlende mejeriprodukter. Alle de mejeriforedrag, der blev fundet havde hr. landbrugskandidat, redaktør af ”Landbrugsbladet” og leder af mejerikontoret C. H. Schmidt fra København, som foredragsholder. I annoncen blev det beskrevet, at foredraget ville omhandle først, hvordan man kunne producere mere smør pr. ko næsten omkostningsfrit og derefter en demonstration af kærning af smør.⁵⁷ Denne beskrivelse stemmer på mange måder overens med Niels Kristensens og Stilling-Andersens erindringer og derudover blev der i en anden artikel fra 18. april 1882⁵⁸ ligeledes i Ribe amtstidende omtalt to mejerister, der havde rejst rundt og holdt foredrag om bedre smørkvalitet. I denne artikel blev to navne nævnt i forbindelse med de omrejsende foredrag, mejeristerne Nielsen og Schmidt. Den omtalte Nielsen kan meget vel have været samme Nielsen, der i Ribe Amtstidende den 16. februar 1882 havde skrevet en artikel omkring modargumenter for fællesmejerier, men det ikke vides med sikkerhed, eftersom han kun blev omtalt ved efternavn. Der blev dog ikke fundet nogle annoncer med foredrag af Nielsen i Ribe Amtstidende. Ud fra disse informationer kan det til dels konkluderes, at det med meget stor sandsynlighed var C. H. Schmidt, som er den unge mand, der bliver omtalt i både Niels Kristensens og Stilling-Andersens erindringer. Det kan også have været en anden som fx Nielsen, men ud fra kilderne er det C. H. Schmidt, der virker som det mest realistiske bud. Denne antagelse, der kun er en antagelse og ikke en endelig konklusion, kan vise sig at være interessant i det senere forløb i forbindelse med, hvem der kan siges at have været medvirkende til oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri, hvilket vil blive inddraget i analysen senere.

Årsagen til, at det er relevant at undersøge, hvem denne omrejsende unge mand var, skyldes at det ud fra Niels Kristensens erindringer var efter et foredrag med den omtalte mand, at mændene i Ølgod sogn begyndte at diskutere, hvilke muligheder de havde for at forbedre deres mejeriproduktion. Hvorvidt om der allerede var en igangværende diskussionen på egnen om bl.a. fællesmejerier er svært

---

⁵⁷ Jf. Bilag 2.

⁵⁸ Jf. Bilag 7.

at vurdere, eftersom det ikke er muligt at tidsbestemme mere nøjagtigt, hvornår dette omtalte foredrag muligvis med C.H. Schmidt skulle være foregået, andet end vinteren 1881-1882. Det er en realitet, at der i de første måneder foregik en løbende diskussion omkring brugbarheden af fællesmejerier, hvilket kan udledes fra de mange opinionsartikler, der blev trykt i Ribe Amtstidende i de første måneder i 1882, der indeholdte argumenter for og imod oprettelser af fællesmejerier.

Til forskel fra Niels Kristensen og Stilling-Andersen nævnte Peder Christensen Hedeager ikke nogen omrejsende foredragsholder i sin erindring⁵⁹, men beskrev, at det var efter en smørudstilling i foråret 1882, hvor han selv og Stilling-Andersen havde deltaget, at de sammen fik ideen om, at der skulle gøres noget ved bøndernes smørkvalitet. Ideen skulle være opstået eftersom det primært kun var herregårdssmørret, der fik de gode priser på udstillingen, og Hedeager og Stilling-Andersen skulle have diskuteret på hjemvejen, at det burde der gøres noget ved. Denne forklaring på ideen om et mejeri i Hjedding, står alene og bliver ikke omtalt i nogle andre kilder, hvilket gør, at den ikke vil kunne accepteres som brugbar. Det er samtidig tydeligt, at Hedeagers erindring omkring denne episode placerede ham selv og Stilling-Andersen i centrum af begivenhederne og fik derved en afgørende rolle i oprettelsen af det første danske andelsmejeri.

Der findes således nogle forskellige forklaringer på, hvordan ideen opstod om en mere kollektiv arbejdsgang, der kunne forbedre bøndernes smør og derved forøge deres profit. Men det, der kan udledes af kilderne må være, at indbyggerne i et geografisk område centreret omkring Varde-egnen begyndte i årene 1881 og 1882 at fokusere på mejeriproduktionen som en mere betydningsbærende indtægtskilde, af forskellige både indenrigs- og udenrigspolitiske årsager, der senere vil blive analyseret nærmere. Dette kan med stor sandsynlighed konkluderes ud af førømtalte avisartikler både C. H. Schmidts annoncering og de opinionsartikler, der blev bragt i Ribe Amtstidende.

Det videre forløb i tiden op til, at Hjeddings kontrakt blev udformet synes der at være mere enighed om i de tre erindringer. Der blev ifølge alle tre erindringer afholdt et møde, hvorved dagsordenen var, hvordan man på egnen kunne forbedre smørrets kvalitet, således det bedre kunne konkurrere med det ellers mere populære herregårdssmør. Hvem der arrangerede dette første møde er der dog en hvis usikkerhed omkring og hverken Niels Kristensen eller Stilling-Andersen nævnte det i deres erindringer. Det gør til gengæld Hedeager, der skrev, at det var ham og Stilling-Andersen, der indkaldte de lokale bønder til mødet. Eftersom dette ikke kan bekræftes af andre kilder og det på samme måde som tidligere virker til at være endnu en overdrivelse af egne bedrifter fra Hedeagers side af, er det ikke en information, som vil kunne bruges. Udkommet af mødet blev dog ifølge alle

---

⁵⁹ Jf. Bilag 13.

tre erindringer, at ideen om at samle den kærnedede smør fra bønderne rundt omkring på egnen og derefter lave en fælles forarbejdning og salg ikke var den bedste løsning.

Denne metode blev ellers benyttet af forskellige eksportforretninger, herunder C. H. Schmidt, der ifølge en artikel i Ribe Amtstidende fra 26. maj 1882 ville starte sådan virksomhed op fra den 1. juni i Esbjerg.⁶⁰ Dette forklarer i et stort omfang, hvorfor C.H. Schmidt i foråret valgte at tage rundt på foredragsturne i Vestjylland, idet han på den måde både kunne reklamere for sin snarlig oprettede virksomhed og være med til at forbedre det smør som bønderne efterfølgende skulle sælge til ham. C.H. Schmidt solgte det indkøbte smør videre til specielt England og jo bedre de enkelte mængder indkøbte smør var jo bedre en samlet smørprodukt kunne Schmidt levere, hvilket gav ham en højere pris.

Eftersom der til mødet ikke kunne blive enighed om at samle smørret, skulle der være opstået ideen om at indsamle mælken og derudfra skulle et ens smørprodukt laves. Denne metode mindede mere om den måde de allerede oprettede fællesmejerier, bl.a. på flere herregårde, benyttede og det kan tænkes, at det var her ideen kom fra. Både Stilling-Andersen og Hedeager havde, ifølge dem selv, arbejdet på flere mejerier rundt omkring i landet under deres uddannelse som mejerister og her havde de bl.a. erfaret, hvilke metoder, der blev brugt på nogle herregårde.⁶¹ Derudover bliver det også nævnt af Niels Kristensen, at der i den østlige del af sognet på daværende tidspunkt var et fællesmejeri på vej og han anerkendte, at dette nok var med til at fremme interessen for Hjeddings mejeri.⁶² I Niels Kristensens erindring blev det ikke fortalt, hvilket andet mejeri han hentydede til, andet end, at det lå i den østlige del af sognet og Hjedding lå i den vestlige del, og i dette tilfælde må sognet have været Ølgod sogn. Det omtalte mejeri blev ikke nævnt i nogle af de andre erindringer og heller ikke i de indsamlede artikler. Det er dog lykkedes at finde frem til, at det med stor sandsynlighed har været Lindbjerg Andelsmejeri, der startede i 1882 som et fællesmejeri, som Niels Kristensen refererede til. Mejeriet lå øst for Hjedding ved Lindbjerg og blev i 1918 omdannet til et andelsmejeri.⁶³ Det har ikke været muligt at fremskaffe kontrakten for Lindbjerg mejeri, hvilket kunne have bidraget til endnu bedre kendskab til, hvilken inspiration, der måske lå til grund for Hjedding. Dog inddrages senere mejeriet Buurgaards kontrakt, der ligeledes var et fællesmejeri ikke langt fra Hjedding, der blev oprettet i starten af 1882.

---

⁶⁰ Jf. bilag 10.

⁶¹ Jf. bilag 13 og 14.

⁶² Jf. bilag 1 og 12

⁶³ Ellebrecht, G. *Danske Mejerier ill. Haandbog for Mejeribruget i Danmark IV. Bind* (København: H. Meyers Bogtrykkeri, 1918), s. 203.

Det kan aldrig vides med sikkerhed, hvor Hjeddings inspiration kom fra og det var med stor sandsynlighed en blanding af områdets nyoprettede fællesmejeri og erfaringer andre steder fra, hvor der blev benyttet enten aktie- eller fællesmejerier. Denne del er dog vigtig at have med i en analyse af tiden op til Hjeddings kontrakt, da mejeriets oprettelse også skal anskues i et bredere regionalt og nationalt perspektiv. Det er derfor relevant at omkredse, hvilke andre strømninger, der eksisterede indenfor mejerivæsenet i 1880'erne.

Efter endnu et møde var blevet besluttet blandt de interesserede beboer er det beskrevet i alle tre kilder, at dette foregik hjemme ved Niels Kristensen. Mødet blev, ifølge Niels Kristensen, afholdt i slutningen af marts måned 1882, hvilket stemmer overens med den foromtalte avisartikel fra Ribe Amtstidende den 18. april 1882⁶⁴. Dagsordenen på mødet hos Niels Kristensen kendes udelukkende fra de selvsamme erindringer, men der forekommer dog en hvis konsensus om mødets resultat og om hvem, der var med i inderkredsen af beslutningstagere. Resultatet af dette møde blev, ifølge alle tre erindringer, at der skulle oprettes et mejeri, der skulle gøre det muligt for egnens bønder at producere mejeriprodukter i fællesskab. Både Niels Kristensen og Hedeager brugte ordet andelsmejeri i deres erindringer om Hjedding, hvilket det også var, men om de allerede på dette tidspunkt vidste, at det skulle være et andelsmejeri kan ikke vides med sikkerhed.

Mødet blev ikke detaljeret beskrevet i nogle af de tre erindringer og det er derfor ikke muligt at udlede andet information fra mødebeskrivelserne i forbindelse med resultatet. Det der dog bliver beskrevet yderligere i erindringerne er, at mejeriets kontrakt blev udfærdiget i forlængelse af det afholdte møde. I den forbindelse kom et nyt navn til kende, gårdejer Niels Hansen Uhd., som også havde været med til mødet og det var ham, der efter erindringerne at dømme, var forfatteren bag den endelige kontrakt. Det går igen i alle tre erindringer, at denne kontrakt skulle være skrevet i løbet af natten i et samarbejde mellem Stilling-Andersen, Niels Kristensen og Niels Hansen Uhd. Hedeager blev ikke nævnt i forbindelse med kontraktens tilblivelse, end ikke i hans egen erindring, hvilket gør det meget sandsynligt, at de sidste skridt i retningen af Hjedding Andelsmejeri udelukkende blev foretaget af Stilling-Andersen, Niels Kristensen og Niels Hansen Uhd. Selve kontraktens indhold og betydning vil blive gennemgået senere i analysen.

Analysen af de tre forskellige erindringer og de indsamlede artikler giver tilsammen en indikation af hvilke personer, der havde en afgørende betydning i oprettelsen af Danmarks første andelsmejeri. Det kan med meget stor sandsynlighed udledes, at J. Stilling-Andersen var en del af foregangsmændene, blandt andet pga. hans artikel i avisen, hvor han var fortaler for, at der blev oprettet

---

⁶⁴ Jf. bilag 7.

et mejeri til indsamling af egnens mælk.⁶⁵ Derudover havde han opnået en del erfaring indenfor mejerivæsnet og kunne derfor videregive sin viden til de, der ikke havde kundskaber inden for mejeridrift. Det at Stilling-Andersen endte med at blive Hjeddings første bestyre, underbygger ligeledes sandsynligheden for hans indflydelse i forløbet op til oprettelsen. Det er generelt en god indikator at se hvem, der blev valgt til den første bestyrelse, da disse personer trods alt må have været en del af opbygningen af mejeriet og som den første formand blev Niels Kristensen valgt. Han må sammen med Stilling-Andersen derved have haft en stor betydning for mejeriet, hvilket også kommer til udtryk i erindringerne, hvor både Stilling-Andersen og Hedeager omtalte Niels Kristensen som en af initiativtagerne. Det kan diskuteres, hvor meget han reelt havde af indflydelse på den endelige kontrakt, for godt nok var han en ud af de tre tilstedeværende under udfærdigelsen, men eftersom det foregik i hans hus var det naturligt, at han ikke forlod Stilling-Andersen og Niels Hansen Uhd.

Én som ikke var en del af udfærdigelsen af kontrakten, men som selv mente at have haft en stor del af ansvaret for Hjedding Andelsmejeri var Peder Christensen Hedeager. Der blev i hans erindringer, som tidligere gennemgået, omtalt forskellige episoder, der ikke kan bekræftes andre steder, og som tyder på, at Hedeager efterfølgende forsøgte at give sig selv en vigtig rolle i forløbet, hvilket han måske ikke havde i virkeligheden. Han blev ikke nævnt af Stilling-Andersen eller Niels Kristensen og han beskrev selv i sin erindring, at han ikke var tilstede om natten, hvor kontrakten blev skrevet. Han endte dog med at komme i mejeriets bestyrelse, dog først i 1884, eftersom han endnu ikke havde overtaget slægtsgården og derved ikke kunne blive andelshaver.⁶⁶ Hans senere plads i bestyrelsen indikerer, at han havde en tilpas stor tilknytning til mejeriets oprettelse og generelt havde en hvis betydning på egnen. Samtidig med var han uddannet mejerist ligesom Stilling-Andersen og det bemærkes flere steder, at disse var ungdomsvenner og havde derved nær tilknytning til hinanden.⁶⁷ Om dette venskab kan have haft indflydelse på Hedeagers position i mejeriet vides ikke, men i forhold til Stilling-Andersen og Niels Kristensen var hans tilstedeværelse i forløbet op til kontraktens tilblivelse umiddelbart ikke lige så betydningsfuld, ud fra de kilder, der er blevet indsamlet.

Udover Stilling-Andersen, Niels Kristensen og Hedeager forekommer der også andre navne i kilderne omhandlende tiden inden oprettelse af Hjedding Andelsmejeri. Gårdejer Niels Hansen Uhd., der er blevet beskrevet som hovedforfatteren bag kontrakten i alle tre erindringer, på trods af han ikke

---

⁶⁵ Jf. bilag 8.

⁶⁶ Linding, Hans og Tage Olesen. *Et århundrede i andelssagens tjeneste – Hjedding Andelsmejeri 1882 – 10. juni – 1982* (Ansager Bogtrykkeri ApS, 1982), s. 14.

⁶⁷ Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*. s. 49.

selv i første omgang valgte at blive andelshaver i mejeriet, er en af disse perifere personer.⁶⁸ Kontrakten var reelt set, hvad der siden har gjort Hjedding Andelsmejeri historisk og har derfor haft en meget stor betydning. Denne historiske betydning havde Niels Hansen Uhd. naturligvis ikke kendskab til idet han forfattede den, men eftersom kontrakten skulle være blevet efterlignet af mange efterfølgende mejerier tyder på, at den var et solidt juridisk grundlag, der kunne overføres til andre mejerier.⁶⁹

En sidste relevant person, der sandsynligvis havde en afgørende betydning i forløbet op til kontraktens tilblivelse er den føromtalte C.H. Schmidt, der rejste rundt på egnen og underviste i bedre smørkærning. Hans intentioner med disse foredrag er tidligere blevet gennemgået, men havde disse foredrag muligvis en indflydelse på en øget interesse blandt bønderne i Ølgod sogn for at åbne deres eget mejeri? Det blev både i Stilling-Andersens erindring og Niels Kristensens nævnt, at det var efter et foredrag med den omrejsende unge mand, der som tidligere analyseret, sandsynligvis har været C.H. Schmidt, at tanken om et samarbejde bønderne imellem skulle være opstået. Hvorvidt diskussionen om et fællesmejeri eller anden form for samarbejde allerede florerede på egen vides som sagt ikke, men det kunne tyde på, at C. H. Schmidts foredrag har skubbet til udviklingen. Dette ville på mange måder være ironisk, eftersom det var det modsatte resultat som C. H. Schmidt ønskede med sine foredrag.

En teori kunne være, at C. H. Schmidt, der var landbrugskandidat fra København og derudover havde en eksportforretning i Esbjerg⁷⁰, blev anset som en del af det mange bønder kæmpede imod. Kampen mellem by og land, mellem Højre og Venstre, som det er beskrevet af Troels Fink i *Estrup-tidens Politiske Historie 1875-1894* var allerede aktuelt på dette tidspunkt. Det er muligt, at bønderne i Ølgod også havde politiske overvejelser i forbindelse med, at de valgte at gøre det modsatte af, hvad C. H. Schmidt reelt underviste dem i og samle sig i et fællesskab. Et fællesskab, der skulle kunne konkurrere med de store gårde og godser, som var langt foran i udviklingen indenfor mejerivæsenet, hvilket både Stilling-Andersen og Hedeager beretter om i deres erindringer. En mere vidtgående analyse af nationale politiske og økonomiske incitamenter, der kunne have spillet en afgørende rolle for udviklingen af andelsmejerier vil blive inddraget i afsnittet, *Vestjylland set i nationalt perspektiv*, senere i analysen.

---

⁶⁸ Linding, Hans og Tage Olesen. *Et århundrede i andelssagens tjeneste*. s. 10.

⁶⁹ Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*. s. 50.

⁷⁰ Jf. bilag 10.

Kontrakternes udvikling og Hjeddings indflydelse

Det er flere gange i specialet blevet nævnt, at Hjedding Andelsmejeris kontrakt blev forbilledet for mange efterfølgende mejerier både i Vestjylland, men også i resten af landet.⁷¹ Denne status som forbillede kunne bl.a. betyde, at Hjeddings kontrakt var anderledes end de allerede eksisterende kontrakter. Det kan også tænkes, at netop denne kontrakt blev mere eksponeret i store dele af landet grundet en interesse, der ikke var tilstede indenfor mejeriproduktionen, før det blev konstateret, at det kunne betale sig for andelshaverne ikke at producere deres mejeriprodukter selv. Det kan være vanskeligt i dag, at finde frem til de helt konkrete årsager, eftersom der kan være mange mindre detaljer, der udgjorde det endelige resultat, men også fordi det er begrænset hvad, der eksisterer af brugbare kilder, til at komme svaret nærmere. Det der i dag bl.a. er til rådighed er Hjeddings kontrakt og flere af de mejeriers kontrakter, der både kom før og efter Hjedding. I forbindelse med at komme forklaringen på Hjeddings kontrakts popularitet nærmere vil det være nødvendigt både at analysere, hvilke punkter, der skiller sig ud i forhold til de tidligere kontrakter. Men også, hvilke punkter de efterfølgende kontrakter kopierede, eftersom det specielt må være disse paragraffer, der var betydningsfulde.

Der er blevet indsamlet to kontrakter, der blev nedskrevet før Hjeddings og som også har været med i kampen om at blive anerkendt som Danmarks første andelsmejeri. Der er tale om Kaslund Mejeri fra Fyn, der blev oprettet i 1875 og Andelsmejeriet Buurgaard eller Billum Sogns Fællesmejeri, som det hed oprindeligt, der lå ca. 30 km fra Hjedding og blev oprettet i februar måned 1882.⁷²

Eftersom der er tale om tre forskellige typer mejerier i forhold til det organisatoriske grundlag, burde der være en del forskel at spore i mejeriernes kontrakter. Kaslund, der var et aktiemejeri og ikke havde nogen bestyrelse, Buurgaard var et fællesmejeri, dog også baseret på aktier, men med en bestyrelse og til sidst Hjedding, der blev kaldt et andelsmejeri, men bar præg af både aktiemejerierne og fællesmejerierne.⁷³

En af de væsentlige forskellige var, som nævnt, mejeriets økonomiske baggrund, hvor både Kaslund og Buurgaard blev oprettet ved, at medlemmer opkøbte aktier i mejeriet og salget af aktierne blev derefter brugt til indkøb af materialer således, at mejeriet kunne blive oprettet. Den derudover nødvendige kapital, der skulle bruges til at åbne et mejeri blev lånt og aktionærerne hæftede på gælden alt efter antal af aktier de havde i mejeriet.⁷⁴ Denne metode valgte man ikke at bruge i Hjedding, hvor

---

⁷¹ Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*. s. 53.

⁷² Galle, J. *Danske Andelsmejerier gennem 50 Aar* (Særtryk af Mælkeritidende. Odense: Andelsbogtrykkeriet, 1932), s. 444.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Jf. bilag 15 og 16.

andelshaverne i stedet for forpligtigede sig til kontrakten med deres antal af køer, som de skulle levere mælk fra. Kapitalen til at oprette mejeriet blev lånt, således at ingen af andelshaverne reelt set skulle bidrage økonomisk til projektet, men alle hæftede dog ved den gæld, der blev oprettet. En sætning, der senere har bidraget til Hjeddings anerkendelse som andelsmejeri var: ”Bestyrelsen er berettiget til at optage de Laan til et samlet Beløb af 8,150 (...) kroner, for hvilke samtlige Interessenter garanterer alle som én og én som alle;”⁷⁵ Dette giver et klart indtryk af en solidarisk tankegang, hvilket er det andelstanken er kendt for. Det bliver dog nogle gange glemt, hvad der følger denne sætning i kontrakten og som betyder, at Hjeddings model, måske ikke adskiller sig i lige så høj grad fra de to andre, som først antaget. Efter den solidariske frase kommer der en præcisering: ”dog at enhver først har at udrede en Andel i Forhold til de ud for hans Underskrift opgivne Kohold.”⁷⁶ Dette må således betyde, at på samme måde som en aktionær i Kaslund og Buurgaard hæftede på gælden alt efter antal aktier, så hæftede en andelshaver i Hjedding på gælden alt efter antal køer som pågældende havde indskrevet. Det kan aldrig konkluderes helt præcist, hvilke tanker, der ligger bag ordene i en sådan kontrakt og i selvsamme sætning står det også, at man ’først’ skal hæfte for sin andel ud fra antal køer, men om dette så betyder, at man derefter ligeledes har ansvar for den resterende gæld vides ikke.

Generelt er der flere ting i Hjeddings kontrakt, der er vanskelig at tyde når det kommer til de generelle andelstanker. Et andet eksempel på dette er fastsættelsen af antal stemmer pr. mand. I Buurgaards kontrakt blev det bestemt, at aktionærens stemme var afhængig af antal aktier, hvilket ofte er tilfældet for et aktieselskab.⁷⁷ Dette var dog ikke tilfældet for Kaslund, hvor der i kontrakten står, at hver aktionær har én stemme, uanset antal aktier og denne formulering er yderst relevant, eftersom det specielt er denne bestemmelse, der er andelstankens primære grundtanke. Af samme årsag er det bemærkelsesværdigt, at der i Hjeddings kontrakt ikke noget sted står formuleret direkte, at hver andelshaver havde én stemme. Det blev i stedet skrevet indirekte:

”Ved Sagernes Behandling paa Generalforsamlingerne gjør simpel Stemmeftalt Udslaget, med Undtagelse af Forslag til Mejeriets Ophævelse, der kun kan vedtages, naar de mødte afgiver de

---

⁷⁵ Jf. bilag 17.

⁷⁶ Jf. bilag 17.

⁷⁷ ”aktionær.” Konsulteret 20. april 2020, https://denstoredanske.lex.dk/aktion%C3%A6r?utm_source=denstoredanske.dk&utm_medium=redirect&utm_campaign=DSDredirect.

to Tredjedele Stemmer derfor, og er Interessenterne stemmeberettigede i Forhold til det antal Køer, de til den Tid har eller 1 Stemme for hver Ko.”⁷⁸

Der bliver i denne paragraf derved fastslået, at det kun er i tilfælde af, at nogle af andelshavere ønskede mejeriet lukket, at der taltes stemmer efter antal køer. Det er op til læseren af paragraffen selv derefter at udlede, at det samtidig må betyde, at dette ikke var tilfældet ved alle andre sager og der normalt var tale om én stemme pr. andelshaver.

Det kan synes mærkeligt, at denne formulering, der bl.a. har været med til at gøre Hjedding til Danmark første andelsmejeri ikke forekom mere konkret, hvilket det omvendt gjorde i den syv år ældre kontrakt fra Kaslund. I det ovenstående citat kan en anden detalje omhandlende andelstanken bemærkes, idet medlemmerne blev beskrevet som 'Interessenterne' og ikke som andelshaverne. I paragraf fem blev de endda omtalt som aktionær⁷⁹, hvilket forvirrer eftersom, der intet sted i kontrakten blev omtalt, at medlemmerne skulle købe aktier i mejeriet. Det er ved at analysere Hjeddings kontrakt og sammenligne den med Kaslunds og Buurgaards bl.a. muligt at fastslå en manglende konsekvens i Hjeddings kontrakt i forhold til at være et andelsmejeri. Ordet andelsmejeri blev derudover ikke benyttet andet sted i kontrakten udover i præsentationen af mejeriets navn: ”...der er anlagt i Hjedding og bærer Navnet ”Hjedding Andelsmejeri,...”⁸⁰

Det der især adskiller Hjeddings kontrakt fra de to andre, og tidligere kontrakter generelt, er den sidste del fra paragraf 13 til 17, der kun omhandlede Stilling-Andersens dobbelte rolle som både bestyrer, men også som andelshaver. Denne metode endte med at blive løsningen for de efterhåndende opståede problemer blandt nogle typer fællesmejerier, hvor én mand ejede og bestyrede mejeriet og opkøbte egnens mælk. Dette skabte ofte økonomiske vanskeligheder for bestyreren og denne type mejerier fungerede sjældent over en længere periode.⁸¹ Hjedding løste som nævnt dette problem, ved først og fremmest, at Stilling-Andersen i sin rolle som bestyrer ikke skulle opkøbe mælken fra egnen, men blot bearbejde den og derved forhåbentlig skabe et overskud, som andelshaverne således fik tilbage alt efter, hvor meget mælk de havde bidraget med. Stilling-Andersen havde dog derudover også en anden rolle, eftersom der fra mejeriets oprettelse var en del bønder, der ikke ville hæfte sig som andelshaver, men gerne ville sælge deres mælk. Det var samtidig blevet vurderet, at der skulle mælk fra omkring 400 køer for, at det således kunne køre rundt. Ifølge Niels Kristensens beretning,

---

⁷⁸ Jf. bilag 17.

⁷⁹ Jf. bilag 17.

⁸⁰ Jf. bilag 17.

⁸¹ Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*. s. 42.

manglede der mælk fra ca. 100 køer efter dem, der ville være andelshaver havde meldt sig. Denne mængde mælk valgte Stilling-Andersen at opkøbe og derved selv indgå som andelshavere udover at være bestyrer.⁸²

Denne villighed til at opkøbe den resterende mælk må betyde, at Stilling-Andersen i særhed troede på projektet, men yderligere også, at han havde et økonomisk overskud, der gjorde det muligt. Det blev ikke beskrevet, hvor dette overskud kom fra, men det vides, at Stilling-Andersen kom fra en af egnens kendte familier, idet hans far var gårdejer og sognerådsformand, men også politiker. Faren, Jens Bollerup Andersen sad i Folketinget fra 1853-1855 og i Landstinget fra 1866-1866 og var således med i den politiske kamp, der senere udviklede sig i Stilling-Andersens tid.⁸³

Denne sidste del af kontrakten, der omhandlede Stilling-Andersen blev ikke efterlignet i de efterfølgende udvalgte kontrakter, hvilket primært nok skyldes, at det ikke var alle, der havde samme økonomisk råderum som Stilling-Andersen, men ydermere også fordi det var en løsning, der kunne indeholde vanskeligheder, hvis der opstod uenigheder i andelsforeningen.⁸⁴

Den første del af kontrakten endte dog som sagt med at blive grundlaget og i nogle tilfælde efterlignet af efterfølgende mejerier, hvilket kan give en endnu bedre forståelse for den betydning Hjeddings kontrakt har haft for den danske andelsmejeribevægelse. Der er blevet indsamlet kontrakter fra tre mejerier, som blev oprettet efter Hjedding, hvoraf to af dem kom i 1883 og lå tæt på Hjedding; Tistrup Mejeri og Strelluf⁸⁵ Andelsmejeri. Den sidste blev oprettet i 1885 og lå i Vendsyssel; Andelsmejeriet i Poulstrup. Udover en geografisk spredning bidrager kontrakten for Poulstrup også med et større tidsmæssigt perspektiv, der er relevant i forhold til at analysere en udvikling i kontrakterne. Det er på den måde muligt at komme nærmere, hvilken betydning Hjedding havde eller muligvis ikke havde. Tages kontrakterne i en kronologisk rækkefølge er Strelluf Andelsmejeri den første eftersom det blev oprettet den 12. januar 1883 blot seks km væk fra Hjeddings Andelsmejeri og ca. en måned senere blev Tistrup Mejeris kontrakt underskrevet den 8. februar 1883 beliggende 10 km væk fra Hjedding.⁸⁶ Det er derved to mejerier, der geografisk lå tæt på Hjedding og det er derfor meget sandsynligt, at de har ladet sig inspirere af den tilgang man havde valgt ved oprettelsen af Hjedding. Dette er dog ikke tilfældet i forhold til Strellufs kontrakt, for ved en analyse af denne bemærkes det hurtigt, hvorledes denne kontrakt i højere grad minder om Buurgaards kontrakt. Dette

---

⁸² Jf. bilag 1 og 12.

⁸³ Bjerger, Poul & Rudolf Uhre. "Om Jens Mathias Bollerup Andersen og hans søn Jacob Stilling Andersen". *Ølgod Museum*, Årg. 32 (1998): 41.

⁸⁴ Claus Bjørn, "Omkring Andelsmejeribevægelsens Tilblivelse", s. 240.

⁸⁵ Byen bærer i dag navnet Strellev.

⁸⁶ Jf. bilag 18 og 19.

kan synes opsigtsvækkende eftersom Buurgaard lå over 30 km væk fra Strelluf og derved en del længere væk end fra Hjedding. Udover dette oplevede man i Buurgaard også nogle vanskeligheder i forhold til de materielle omgivelser, der betød en periode, hvor mejeriet blev lukket ned.⁸⁷

På trods af disse betingelser valgte Strelluf at lade sig inspirere af Buurgaard frem for Hjedding, hvilket tydeligt kan vurderes, ud fra en overensstemmelse mellem flere af de to kontrakters paragraffer. Den største lighed mellem de to kontrakter er først og fremmest den økonomiske struktur, der er baseret på aktier, hvor Strelluf bestemte, at én aktie betød mælk fra én ko og Buurgaard havde fastsat at én aktie var lig med mælk fra tre køer.⁸⁸ Udover denne del af kontrakten findes der flere paragraffer, der er fuldstændig identiske, hvilket betyder, at Strelluf har kopieret én til én af Buurgaards paragraf 2, 3 og 10. Paragrafferne 2 og 3 omhandler fastsættelsen af mælkens pris og i hvilken kvalitet aktionæren var forpligtiget til at levere mælken i. § 10 indeholdte bestemmelser for, hvilke beføjelser bestyrelsen havde i forhold til at varetage mejeriets interesser og renommé. Der findes dog også paragraffer, der minder meget om nogle, der fandtes i Hjeddings kontrakt bl.a. at antallet af mænd i bestyrelsen var på fem personer i både Hjedding og Strelluf. Mere interessant benyttede Strelluf også af sætningen, der gjorde Hjedding anerkendt: ”alle som en og en som alle.”⁸⁹ dog i dette tilfælde omhandlende deres aktiers som garant.

Det kan derved vurderes, at Strellufs kontrakt var overvejende inspireret af Buurgaards kontrakt, men havde dog også inddraget punkter fra Hjeddings, hvilket må betyde, at selv om man valgte at oprette et mejeri på aktier blev Hjedding stadig brugt som forbillede på nogle områder. I forhold til Tistrup mejeri, der også lå tæt på Hjedding, valgte man at følge Hjeddings kontrakt i langt højere grad end Strelluf. Interessenterne, som de også blev kaldt det i Hjedding, blev tegnet for det antal køer de havde mulighed for og købte sig derved ikke ind i mejeriet ved aktier. Det betød ligeledes som i Hjedding, at den kapital, der var nødvendig for at bygge mejeriet blev finansieret udelukkende via lån, hvilket i dette tilfælde var Varde Sparekasse, der også siden menes at have forbindelse med Hjeddings andelsmejeri.⁹⁰ Bankes betingelser får at give lånet bidrager til opfattelsen af, at andelsmejerier endnu ikke havde vundet indpas, eftersom det blev krævet, at mejeriet skulle forrente lånet med 5 procent og lånet skulle være tilbagebetalt over fem år, hvilket var en kort frist eftersom lånet lød på 10.000 kr.⁹¹

---

⁸⁷ Galle, J. *Danske Andelsmejerier gennem 50 Aar*, s. 452.

⁸⁸ Jf. bilag 16 og 18.

⁸⁹ Jf. bilag 18.

⁹⁰ Jensen, Frede Nørtoft. *Tistrup Mejeri – Gennem ethundredeogfemogtyve år* (Tistrup Mejeri, 2008), s. 14 og Linding, Hans og Tage Olesen. *Et århundrede i andelssagens tjeneste*, s. 10.

⁹¹ Jensen, Frede Nørtoft. *Tistrup Mejeri*, s. 14.

Dette indblik i Tistrups lånemuligheder kan være med til at komme en forklaring nærmere på årsagen til, at Hjedding fik en forholdsvis nem opstart, men også muligvis, hvilke overvejelser, der kunne ligge til grund for, at de forskellige mejerier valgte enten andel eller aktier. I forhold til Hjedding er teorien, at den nødvendige startkapital blev lånt i mindre beløb hos egnens bønder og en større del af, førnævnte Peder Christensen Hedeager.⁹² Dette tyder på, at der på egnen var et økonomisk overskud, der gjorde oprettelsen af mejeriet mulig uden at skulle have oprettet et lån i banken. Man valgte muligvis denne metode, trods der indgik store risici for långiverne, pga. dårlige lånemuligheder i banken, såsom det var tilfældet med Tistrup. Det økonomiske grundlag kan som sagt også være en af grundene til at flere stadig valgte aktie-modellen, på trods af Hjeddings succes. Eftersom det muligvis har været vanskeligt at optage lån i banken har flere mejerier opnået en startkapital ved salg af aktier og det har således ikke været det samme høje beløb som har været nødvendig at låne sig til. Det er også tænkes, at det har været ud fra et forsigtighedsprincip at flere bønder hellere ville købe det antal aktier de havde økonomisk overskud til og derved ikke hæfte på en meget stor gæld, hvis mejeriet ikke endte med at blive en succes. Der kan være mange forklaringer på, hvorfor nogle valgte aktie- og fællesmejerier frem for andelsmejeriet, men det er tydeligt, at med tiden blev andelsmejeriet den primære model for nyopståede mejerier.⁹³

I 1885 begyndte udbredelsen af andelsmejeri for alvor i resten af landet, hvor det optil primært havde været i Vestjylland, at udviklingen havde fundet sted, men gennem aviser og andre fagblade begyndte man nu at sprede informationerne fra Vestjylland og deres succesrige andelsmodel.⁹⁴ Denne udbredelse nåede også til Vendsyssel, hvor mejeriet Poulstrup siges at have været en af dem, der især forsøgte at følge Hjeddings model, men udvidede den samtidig også og blev forbilledet for Vendsyssels senere andelsmejerier.⁹⁵ Det er på samme måde som Tistrup tydeligt at se Hjeddings oprindelige paragraffer i Poulstrups kontrakt, dog valgte man i Poulstrup en hel del ekstra paragraffer, hvilket gør at den havde 24 paragraffer i modsætning til Hjedding, der uden Stilling-Andersens sidste halvdel kun havde 12. En stor del af disse ekstra paragraffer skyldes en større detaljegrad af allerede kendte paragraffer fra Hjedding, men der var også et større fokus på de juridiske omstændigheder vedrørende det nødvendige lån, der skulle foretages. Til forskel fra Hjedding var det i Poulstrup hartkorn man skulle stille i garanti for fælleslånet og først når lånet var blevet afbetalt ejede hver interessent en andel i mejeriet svarende til den mængde mælk han havde leveret til mejeriet i de forgangne ti år.

---

⁹² Linding, Hans og Tage Olesen. *Et århundrede i andelssagens tjeneste*, s. 10.

⁹³ Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*. s. 55.

⁹⁴ *Ibid.*, s. 63.

⁹⁵ *Ibid.*, s. 89.

Denne detalje var også ny, hvor der i kontrakten blev fastsat et konkret antal år, for Poulstrup ti år, hvorefter at mejeriet reelt set ikke skulle fortsætte, men startes forfra. Hvad tanken bag denne detalje skyldes er usikkert, men det kunne være at man ville forsøge at fastholde de samme interessenter idet, at man også var forpligtede i alle ti år til at levere mælk til mejeriet. Det havde muligvis vist sig problematisk med et skiftende antal interessenter og man ville afbøde denne tendens. Forklaringen på, at man i Vendsyssel valgte bøndernes korn som garanti kan skyldes muligvis, at der i Nordjylland generelt var en langt højere produktion af korn end i Vestjylland, hvor det i høj grad var salg af kreaturer man havde haft som indtægtskilde.⁹⁶

Poulstrup fulgte stort set Hjeddings paragraffer i forhold til, hvilke kriterier, der skulle overholdes i forhold til både kvaliteten af mælken, men også i forhold til hygiejne og fodring, og efterfølgende straf, hvis dette ikke blev overholdt. Poulstrup valgte dog endnu en udvidelse og hele §22 omhandlede uoverensstemmelser mellem en leverandør og foreningen og der blev i denne sammenhæng omtalt både domstole og retten. Denne inddragelse af offentlige myndigheder er en ny tilføjelse og som kunne tyde på, at bestyrelsen enten havde en forudsigelse om dette kunne blive et problem eller at det havde været et problem i andre egne og man derved ønskede at undgå de samme problemer.⁹⁷

På trods af, at der er tale om et begrænset antal kontrakter i forhold til de flere hundrede, der endte med at blive oprettet i hele landet⁹⁸ kan der dog stadig udledes en mulig udvikling over tid ud fra de valgte seks kontrakter. I den sammenhæng er det dog også vigtigt at tage forbehold for, hvilke forhold de forskellige kontrakter blev skrevet under, der har således været stor forskel på omstændigheder under oprettelse af Kaslund mejeri og Poulstrup mejeri. Det er tydeligt, at der er sket en udvikling især i forbindelse med krav om hygiejne og fodring, hvilket også stemmer overens med Claus Bjørns beskrivelse af, at der skete en stadig voksende forståelse for en forbindelse mellem dyrenes forhold og mælkens kvalitet.⁹⁹ I Kaslunds kontrakt blev det ikke skrevet, hverken under hvilke forhold eller med hvilken fodring, der var krævet for, at man måtte levere mælken. Dette blev ændret i Buurgaards kontrakt fra 1882, hvor § 4 fastslog, at bestyrelsen måtte kontrollere mælken og der blev beskrevet, hvilken type fodring, der var krævet. Denne udvikling forholdsvist tidligt i mejeriernes storhedstid i Danmark kunne tyde på, at det var et generelt problem for mejeriproducenterne, at mælken ikke havde

---

⁹⁶ Bjørn, Claus. *Det danske landbrugs historie 1810-1914*, s. 73.

⁹⁷ Jf. bilag 20.

⁹⁸ Bjørn, Claus. *Det danske landbrugs historie 1810-1914*, s. 85.

⁹⁹ Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*, s. 31.

en kvalitet, der kunne laves ordentlig smør på. Denne problematik var i særdeleshed aktuel når bønderne leverede mælken til et enkeltmandseget mejeri, som mange af de første fællesmejerier var, eftersom bønderne ikke havde noget incitament til at forbedre mælkens kvalitet, da prisen var den samme.¹⁰⁰ I forlængelse af denne udvikling bemærkes en manglende beskrivelse af konsekvensen for at overtræde reglerne omkring hygiejne og fodring. Denne tendens blev inddraget i Hjeddings kontrakt, hvor det udmålte sig i bøder eller udelukkelse, men det er meget beskedent beskrevet. Det er først for alvor i Poulstrups kontrakt, at straffen bevæger sig udenfor mejeriets egen selvjustits og der blev nævnt både dommer og retten i en af paragrafferne om overtrædelse af vedtægterne.¹⁰¹ Om dette skyldes en negativ udviklingen indenfor troen på sine foreningsfæller eller om det var særligt for Poulstrup kan være vanskeligt at vurdere. Det vides dog, at Vendsyssel var et af de områder i Danmark, hvor fællesmejerier ligeledes var kommet til sent og det betød, at fællesmejerierne og andelsmejerierne stort set udviklede sig parallelt nord for Limfjorden.¹⁰²

Deres erfaringerne omkring fællesarbejde indenfor mejerivæsnet var derved en del bagud i forhold til andre steder i landet. Denne viden kan bruges til at komme med forskellige mulige årsager til Poulstrups meget lange og detaljeret kontrakt. En mulighed er, at man ved fællesmejerier, som sagt, ofte oplevede, at den mælk, der blev leveret ikke havde en kvalitet, der gjorde det muligt for mejeristen at producere ordentligt smør bl.a. Denne kendsgerning kunne mændene bag Poulstrups mejeri have taget med i sine overvejelser, da de nedfældede vedtægterne og prøvede derved at undgå lignede situation i deres mejeri. Denne årsag er realistisk, men mejeriet Poulstrup var et andelsmejeri og ikke burde kunne få voldsomme problemer med netop dette idet medlemmernes indkomst var afhængig af det færdige produkts kvalitet. En anden måske mere sandsynlig forklaring kunne være en manglende erfaring inden for både fællesdrift og større mejeribrug generelt. En erfaring som man i Vendsyssel ikke havde haft mulighed for at opnå, eftersom de ikke havde haft fællesmejerier siden 1870'erne som var tilfældet andre steder i landet.¹⁰³ Man havde i Vendsyssel således ikke haft mulighed for selv at skabe nogle traditioner eller indforstået viden omkring det at drive et mejeri i fællesskab.

Udover en udvikling inden for kravene og hertil straffende omkring malkning og fodring synes kontrakterne at bygge på Hjeddings kontrakt stadig efter nogle år, hvilket må indikere, at det på mange måder var en kontrakt, der opfyldte de krav for, at et mejeri juridisk fungerede.

---

¹⁰⁰ Ibid., s. 42.

¹⁰¹ Jf. bilag 15, 16, 17 og 20.

¹⁰² Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*, s. 83.

¹⁰³ Ibid.

Vestjylland set i et nationalt perspektiv

Indtil videre har specialet fokuseret på det lokale miljø omkring Hjedding og de mere tekniske detaljer i forhold til kontraktens vedtægter, men for at kunne komme en besvarelse af problemformuleringen endnu nærmere vil det være nødvendigt også at se oprettelsen af Danmarks første andelsmejeri i et nationalt perspektiv. Det er både i indledningen og i forskningsoversigten blevet beskrevet, hvorledes den politiske virkelighed så ud på dette tidspunkt i Danmark, en virkelighed, der ikke kunne undgå at have påvirket situationen i Vestjylland. Dette afsnit vil forsøge at afdække, hvorledes den nationale politiske dagsorden prægede vestjyderne tanker om foreningsliv og solidaritet, og i sidste ende naturligtvis skabelsen af andelsbevægelsen.

Foreningen af jyske Landboforeninger

En måde på at placere Hjedding i et større perspektiv er bl.a. gennem en analyse af, hvad eller hvem andelstanken kæmpede imod i starten af 1880'erne i Danmark. I analysens første afsnit blev det analyseret, hvilke lokaler individer, der havde en afgørende indflydelse, men set i et større perspektiv kan udefrakommende personer, organisationer eller begivenheder lige så vel have haft en betydning. Det kan også tænkes, at oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri og derved starten på en andelsbølge, der endte med at dække hele landet både geografisk og erhvervsmæssigt, kan bruges i en bedre forståelse af datidens tendenser både politisk og økonomisk, idet det alt andet lige må være et produkt af sin tid.

Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab blev stiftet allerede i 1769 og har fra dets opstart haft det danske landbrugs interesser som hovedfokus, dog set ud fra et fagligt perspektiv, hvor det under tiden har haft stor indflydelse på bl.a. den omlægnings- og moderniseringsproces, som skete i det danske landbrug i 1870'erne.¹⁰⁴ Foreningen havde dog ingen politiske virke og blev med tiden en mindre bærende kraft i dansk landbrug i takt med, at landbruget blev et centralt omdrejningspunkt for den politiske kamp. Foreningen vedblev dog med at sprede faglig viden gennem deres fagblad Tidsskrift for Landøkonomi, der i dag stadig er i vigør.¹⁰⁵ Foruden Landhusholdningsselskabet havde der siden 1845 været arrangeret forskellige Landmandsforsamlinger, der blev afholdt rundt omkring i landet og som havde til formål at diskutere aktuelle faglige emner, der var relevante for det danske landbrugs faglige udvikling. Disse forsamlinger blev afholdt med forskellige års mellemrum og blev sidst afholdt i 1900, hvor en anden forening efterhånden havde gjort disse forsamlinger overflødige.¹⁰⁶

---

¹⁰⁴ Ibid., s. 35.

¹⁰⁵ "Historie." Konsulteret 11. maj 2020, <https://1769.dk/about/historie/>.

¹⁰⁶ "Landmandsforsamling." Konsulteret 12. maj 2020,

I 1872 blev der oprettet Foreningen af jydsk Landboforeninger, der havde til formål at øge samarbejdet mellem de enkelte landboforeninger, der efterhånden var blevet oprettet en del af rundt omkring i landet og derved også i Jylland. Foreningen af jydsk Landboforeninger varetog ikke kun den lille bondes interesser, men ligeså de større gårdmænd og i spidsen for foreningen stod nogle af de selvsamme større gårdmænd, hvilket nok må have haft en indflydelse på den strategi, der blev lagt fra foreningens side af. Dette blev især tydeligt, da Hjedding bragte andelstanken ind i mejerivæsnet og dermed viste, hvordan de mindre bønder kunne køre sig uafhængige og øge profitten på deres mælk. En tanke, der for større landbrug og godsejere betød, at de mindre bønder begyndte at kunne gøre sig konkurrencedygtige på markedet af mejeriprodukter, hvilket af gode grunde ikke vakte særlig stor entusiasme i Foreningen af jydsk Landboforeningers ledelse. Denne splittelse fandt også sted ud de enkelte landboforeninger, hvis medlemmer ligeledes var en blanding af større og mindre landmænd og bønder.¹⁰⁷

Et tydeligt bevis på, at der med andelsmejeriet opstod en interessekonflikt i landboforeningerne er bestillingen af M.C. Pedersens undersøgelse af værdien af andelsmejerier for det danske landbrug. En undersøgelse, der blev sat i gang af Foreningen af jydsk Landboforeninger i 1884 og igen året efter. Denne kilde, M.C. Pedersens to beretninger, danner ikke kun et forholdsvist sagligt grundlag for, hvorledes den danske andelsbevægelse tegnede sig i årene 1884 og 1885, men det viser også tydeligt, hvilken politisk og meget ideologisk kamp andelsmejerier blev en del af. Opfordringen til at foretage en sådan undersøgelse kom fra Bølling-Nørre Herreders landboforening, der geografisk dækkede den sydlige del af Ringkøbing amt, hvilket vil sige nordvest for Varde og derved ikke over en time fra Hjedding. Det var især formanden for landboforeningen N. Matzen, som var bekymret for den udvikling, der i Vestjylland var ved at opstå. Han ønskede i stedet at fastholde metoden med, at de enkelte gårde solgte deres smør til eksportforretninger og blev betalt alt efter smørrets kvalitet. Årsagen til, at N. Matzen gerne så, at dette blev den primære metode inden for dansk mejeriproduktion er ikke svær at gennemskue. Hr. Matzen var proprietær og havde derved selv en større gård, der med stor sandsynlighed kunne producere forholdsvis god kvalitetssmør, i hvert fald i forhold til de mindre bønder.¹⁰⁸ Det ville derfor være usædvanligt dårligt for Matzens smørsalg, hvis andelsmejerier var den vej udviklingen gik.

<https://denstoredanske.lex.dk/landmandsforsamling>.

¹⁰⁷ Haugaard, J. K. *Foreningen af jydsk Landboforeninger 1872-1922* (Århus: Aarhus Stifts-bogtrykkerie, 1926), s. 176.

¹⁰⁸ Bjørn, Claus. *Indledning i Beretning om Andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85*, af M.C. Pedersen (Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag, 1981), s. 7.

Den tætte geografiske forbindelse mellem Hjedding og Bølling-Nørre Herreders landboforening kunne derudover meget vel være årsagen til, at der i denne forening hurtigt begyndte at blive konflikter medlemmerne imellem, eftersom andelstanken i Vestjylland i særdeleshed spredte sig i disse år. Formålet med at sende M.C. Pedersen rundt i landet og foretage undersøgelser omhandlede, på det tidspunkt, oprettede andelsmejerier må derved have været et ønske om, at konklusionen skulle lyde på, at det på ingen måde kunne forrente sig at tage del i et andelsmejeri og den reelle udvikling lå i hjemmeproduktionen. Resultatet viste sig dog at være til andelsmejeriernes fordel og konklusionen var endda meget entydig. Efter M.C. Pedersens første beretning i 1884, der vurderede, ud fra økonomiske beregninger, at de andelsmejerier, der var blevet besøgt generelt havde et økonomisk overskud og derved kunne betale sig for bønderne at være en del af, blev konklusionen ikke så mærkeligt stærkt kritiseret.¹⁰⁹ Eftersom Pedersens undersøgelsen var baseret på økonomiske udregninger og faglige vurderinger, havde kritikerne svært ved at komme med tilfredsstillende argumenter for, hvorfor konklusionen ikke var korrekt. Det blev i stedet valgt, at Pedersen skulle udvide sin undersøgelse det kommende år baseret på, at Pedersen i beretningen selv havde påpeget, at de besøgte mejerier kun havde eksisteret i kort tid og konklusionen derfor kunne indeholde fejlkilder.¹¹⁰ Uheldigvis for N. Matzen og andre af dem, der ikke ønskede udviklingen af andelsmejeri skulle fortsætte forblev Pedersens konklusion den samme også efter anden undersøgelse i 1885. Det meget klare resultat fik flere fremtrædende personer til at anerkende værdien af andelsmejerier i det danske landbrug, til dels, her i blandt professor Th. R. Segelcke, der var anset ved Landhusholdningsselskabet og havde derved en vis indflydelse på, hvilken retning det danske landbrug skulle gå.¹¹¹

Det er således med en vis ironi, at den selvsamme undersøgelse, der skulle have været med til at stoppe andelsmejeriernes udvikling reelt endte med at fremme andelstanken og overbevise flere tidligere kritikere om, at fremtiden indenfor mejerivæsenet og muligvis generelt det danske landbrug lå i andelsbevægelsen.

På trods af, at M.C. Pedersen opbyggede sine analyser på økonomiske beregninger og generelt blev anerkendt for sin faglighed i forbindelse med indsamlingen af materiale til sin beretning er det dog samtidig bemærkelsesværdigt, at selv samme M.C. Pedersen var tilknyttet landbrugsskolen Ladelundgaard. Skolen, der lå placeret midt imellem Kolding og Esbjerg var blevet oprettet af forstanderen Niels Pedersen, der udover at være med til bringe ny landbrugsviden til sydvest Jylland også

---

¹⁰⁹ Ibid., s. 8.

¹¹⁰ Pedersen, M.C. *Beretning om Andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85* (Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag, 1981), s. 17.

¹¹¹ Bjørn, Claus. *Indledning i Beretning om Andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85*. s. 9.

var stor fortaler for andelsmejerier.¹¹² Uanset om Pedersens på forhånd allerede havde en før indtaget forestilling om værdien af andelsmejerier på baggrund af sit daglige virke på Ladelundgaard kan landbrugsskolernes, herunder specielt Ladelundgaard, betydning for både den faglige og politiske udvikling indenfor bl.a. mejerivæsnet ikke benægtes.

Højskolernes og landbrugsskolernes betydning for landets bønder

Den solidaritet, der blev kendetegnet for andelsbevægelsen og som det ligeledes tydeligt fremgik i Hjeddings kontrakt med sætningen: "...samtlige Interessenter garanterer alle som én og én som alle..."¹¹³ var et bærende punkt i den succes bevægelsen fik. Det er derfor relevant at analysere nærmere, hvor denne solidaritet, der opstod bønderne imellem, egentlig havde sin oprindelse henne og hvilke elementer, der var med til at skabe ønsket om et større sammenhold.

Et forsøg på at finde frem til denne betydningsfulde sammenholdstilstand kunne være ved at fokusere på en anden institution, der opstod i midten af 1800-tallet og som i særdeleshed blev aktuel efter krigen i 1864, også kaldet den 2. Slesvigske krig, hvor Danmark mistede hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg.¹¹⁴ Der tænkes her på de danske folkehøjskoler. Tanken bag disse skoler stammede bl.a. fra N.F.S. Grundtvigs tanker om folkelig dannelse og folkeoplysning, der i særdeleshed indbefattede landbobefolkningen også.¹¹⁵ Dette betød en bredere mulighed for udviklingen af både kulturelle og ideologiske tanker i dele af befolkningen, der førhen ikke havde haft samme adgang til disse tilbud. Sandsynligheden for, at det dog stadig var de lidt større gårde, som sendte deres børn på højskole er dog stor, idet de helt mindre og forholdsvis økonomisk dårligt stillede bønder ikke umiddelbart havde mulighed for at undvære den arbejdskraft børnene udgjorde.¹¹⁶ Det var dog stadig en meget stor del af landbobefolkningen, der fik udbytte af de efterhånden mange højskoler, der spredte sig rundt omkring i hele landet.¹¹⁷

Dette skete også i Vestjylland, hvor Danmarks første folkehøjskole reelt menes at have lagt. Det var Rødding højskole, der lå tæt på Ribe og kun en time syd på fra Hjedding, dog eksisterede

---

¹¹² Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*, s. 59.

¹¹³ Jf. bilag 17.

¹¹⁴ Olsen, Olaf. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 1850-1900*, s. 139.

¹¹⁵ "Højskolens historie." Konsulteret 12. maj 2020,

<https://www.hojskolerne.dk/om-hoejskole/hvad-er-en-hoejskole/hoejskolens-historie/>.

¹¹⁶ "Grundtvigianismen i Danmark." Konsulteret 13. maj 2020,

<https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/grundtvigianismen-i-danmark/>.

¹¹⁷ "Højskolens historie."

skolen fra 1844 og frem til 1865 og var således ikke aktuel omkring oprettelserne af de første andelsmejerier.¹¹⁸ På trods af dette må det alt andet lige være et bevis på, at der i Vestjylland tidligt eksisterede kræfter, der havde interesse i at uddanne og udvikle almuen til at blive mere oplyste samfundsborgere. Det er dog ligeledes vigtigt at nævne, at der efter krigen i 1864 specielt opstod en større nationalistisk ånd i landet og specielt i det sydlige Jylland, der for alvor havde mærket konsekvenserne af tabet.¹¹⁹ Dette kan også tydeligt aflæses i antal af højskoler, der blev oprettet efter 1864, hvoraf der bl.a. blev oprettet Janderup højskole ved Varde og derved tæt på Hjedding, i 1867.¹²⁰

Det er derved tydeligt, at tankerne og ånden bag folkehøjskolerne bestemt ikke var fremmed for befolkningen i Vestjylland og omkring Varde-egnen. Men udover at starte en udvikling inden for folkeoplysning havde højskolerne også en andel i udviklingen af datidens nye landbrugsskoler eller landboskoler som de også blev kaldt, der dog ikke blev etableret direkte efter de samme principper, men havde mere fokus på den faglige end den åndelige udvikling. Generelt virkede det til, at der fandtes en tæt forbindelse mellem højskolerne, landbrugsskolerne og andelstanken, hvilket kan skyldes flere ting, men som til dels kan bekræftes af en undersøgelse, der blev foretaget i 1897. Denne fastslog, at 47% af andelsmejeriernes formænd havde været på højskole og 24 % havde været på landbrugsskole. En ting, der må have været et fælles ønske for disse tre forskellige grupper kunne være en større uafhængighed fra godsejerne og generelt borgerskabet, hvilket som nævnt før blev en kamp, der i særhed kulminerede i slutningen af 1880'erne med kampen mellem Højre og Venstre.¹²¹

Indenfor de oprettede landbrugsskoler var der især to, som skilte sig ud fra mængden når det kom til udviklingen af mejerivæsnet og som begge havde direkte indflydelse på oprettelsen af Hjedding andelsmejeri. Det var Tune Landboskole ved Roskilde og den føromtalte Ladelundgaard i Vestjylland. Tune landboskole blev oprettet i 1871 efter nogle år med almindelig højskole og var en af de landbrugsskoler, der var med til fremme den faglige og teknologiske udvikling indenfor mejerivæsnet bl.a. ved at oprette et forsøgsmejeri på skolen, således at de, der læste til mejerist kunne arbejde med produktionen på skolen. I 1873 blev der ligeledes åbnet for en mejeriskole for piger, hvilket blev meget populært. Den største årsag til, at Tune landboskole er relevant at have med i analysen af, hvilke udefrakommende tendenser, der påvirkede den endelige oprettelse af Danmarks første mejeri er den, at J. Stilling-Andersen her fik sin mejeristuddannelse. Det endnu mere interessante er, at det muligvis allerede var på Tune landboskole, at Stilling-Andersen lod sig inspirere i

---

¹¹⁸ "Kronologisk register." Konsulteret 17. maj 2020, <https://www.hojskolehistorie.dk/media/21914/danske-hoejskoler-1844-2017-rev-jan-19.pdf>.

¹¹⁹ Olsen, Olaf. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 1850-1900*, s. 139

¹²⁰ "Kronologisk register."

¹²¹ Skrubbeltrang, Fridlev. *Da staar en ny Tids Bonde*, s. 117

forhold til oprettelsen af et andelsmejeri. Årsagen til denne forholdsvis tidlige inspirationskilde skyldes det førnævnte forsøgsmejeri som den daværende forstander havde oprettet på skolen. Udover at dette gav eleverne mulighed for at lære om mejeriproduktionen i praksis, så viste det også, at en bedre smørkvalitet kunne opnås ved en større fælles produktion. Mælken til dette forsøgsmejeri kom nemlig fra lokale husmænd og mindre gårde, der ikke selv kunne fremstille mælk nok til at kunne producere smør af en kvalitet, der kunne sælges til fordelagtige priser. Ved at de kunne aflevere mælken til skolens mejeri opnåede man hurtigt en tilfredsstillende mængde mælk og der kunne kærnes langt mere friskt smør end ved en hjemmeproduktion.¹²² Denne tanke er efterhånden blevet nævnt flere gange i specialet og det var ikke kun på Tune landboskole, at dette var aktuelt, men det har bl.a. været her, at Stilling-Andersen første gang blev introduceret for en anden måde at drive et mejeri på. En metode som han senere selv skulle udvikle videre på, da han havde en af de mest afgørende roller i oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri i 1882.

En anden skole, der specielt ud fra sin geografiske placering, ligeledes havde en meget stor indvirkning på udviklingen af andelstanken inden for mejerivæsenet, er landboskolen Ladelundgaard, hvor M.C. Pedersen bl.a. arbejdede. Forstanderen Niels Pedersen skulle komme til at få en afgørende betydning for udviklingen af andelsmejeri bl.a. fordi han havde et stort kendskab til de teknologiske muligheder, der eksisterede og agiterede for store mejerier af samme årsag, eftersom disse teknologier ikke kunne, hverken betjenes eller betales af en enkelt bonde ved hjemmeproduktion. Der findes i flere af Vestjyllands andelsmejeriers arkiver forskellige billetter til Ladelundgaard og notater om det de havde fået af vide på skolen under deres besøg, hvor de søgte hen for at få inspiration og viden til oprettelsen af deres andelsmejeri. Derudover blev der også uddannet mange unge mejerister, der ofte blev ansat på mange af de nyoprettede andelsmejerier, i Vestjylland især. Niels Pedersens skole havde ligesom på Tune også et mejeri, hvor områdets bønder kunne levere mælk til og man havde derfor opnået samme resultat som på Tune, at det endelige smørprodukt blev bedre af fælles produktion.¹²³ M. C. Pedersen arbejdede, som sagt, meget tæt med Niels Pedersen også før han blev antaget af Foreningen af jydsk Landboforeninger til at undersøge nytten af andelsmejeri og han havde derved allerede på forhånd nok en bevidsthed om, at det kunne betale sig at drive et mejeri sammen frem for hjemmeproduktion. Hvorvidt dette påvirkede hans resultater vides ikke, men det kan undre hvorfor Foreningen af jydsk Landboforeninger valgte M. C. Pedersen i første omgang, når det var bekendt, at man i store dele af ledelsen ikke var interesseret i at fremme andelsmejerier. Det kunne tænkes, at

---

¹²² Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*, s. 33.

¹²³ *Ibid.*, s. 59.

de ikke kendte til M. C. Pedersens rolle på Ladelundgaard og hans indstilling til fællesdrevne mejerier, hvilket dog ikke virker realistisk. En anden forklaring kunne være, at M. C. Pedersen reelt ikke blev udvalgt af ledelsen af Foreningen af jydsk Landboforeninger, men at de valgte at henvise undersøgelsen til det såkaldte Mejeriudvalg. Dette udvalg var en afdeling, der hørte under Foreningen af jydsk Landboforeninger og var et af de første udvalg, der blev oprettet efter foreningens blev etableret.¹²⁴ Dette udvalg skulle have bestået af både teoretikere, men også mænd med meget stor erfaring med det praktiske arbejde indenfor mejerivæsnet og det var i sidste ende dem, der valgte M. C. Pedersen til opgaven.¹²⁵ Dette kunne tyde på, at man i mejeriudvalget måske havde en større interesse i, at undersøgelsen skulle falde positivt ud til andelsmejeriernes fordel end man havde i topledelsen. Dette er ikke noget, der kan bekræftes, men det tyder på, at der kan have været en differens mellem praktikerne og de administrative poster, hvilket igen er et tegn på, at der foregik en kamp mellem de mere konservative, der ønskede, at tingene blev som de var på den ene side. Mens der på den anden side var begyndt at opstå en stor opposition, som ønskede en udvikling og forandring hen imod et mere demokratisk og uafhængigt landbrug bl.a.

Hvad fyldte mest: økonomien eller den politiske kamp?

Det er gennem analysen blevet tydeliggjort, at der eksisterede mange forskellige begivenheder, personer, institutioner og ideologiske tanker, som var med til at præge den virkelighed, der endte med at danne rammerne for Danmarks første andelsmejeri. Det er dog til stadighed ikke blevet gennemgået i dybden, hvorvidt det var det økonomiske aspekt eller den politiske dagsorden, som i sidste ende havde den mest afgørende effekt på bøndernes endelige skridt mod en større uafhængighed. Dette vil denne sidste del af analysen forsøge at undersøge nærmere.

Økonomi og politik hænger for det meste uløseligt sammen og det er ofte ikke muligt at adskille disse to faktorer, og det er heller ikke altid det rigtige at gøre, idet forklaringen med få undtagelser ofte skal findes i et sammenspil imellem den økonomiske rationalitet og politikens ideologi. På trods af dette forbehold kan det stadigvæk være muligt at komme forklaringen lidt nærmere og muligvis kunne finde en udvikling i de udefrakommende påvirkninger.

I 1882, da Hjedding blev oprettet var det efter en længere periode med op og nedture for det danske landbrug rent økonomisk og det havde efter kornsalgperioden igen vendt til at gå dårligere tider i møde. H. Hertel mente, at årsagen primært skulle findes i den nyligt opståede konkurrence fra udlandet, der gjorde, at landbruget i Danmark ikke kunne konkurrere med bl.a. lande som Nord- og

---

¹²⁴ Haugaard, J. K. *Foreningen af jydsk Landboforeninger 1872-1922*, s. 281.

¹²⁵ Bjørn, Claus. *Indledning i Beretning om Andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85*. s. 7.

Sydamerika idet de kunne sælge deres korn til en pris, der lå under den danske.¹²⁶ Dette var med stor sandsynlighed var af årsagerne til, at det danske landbrug mødte ny modgang i 1870'erne og begyndte en omlægningsproces fra vegetabilsk til animalsk produktion, men havde det reelt den effekt på Vestjylland? Eftersom Hertel mente, at dette var en af hovedårsagerne til, at der kom et større fokus på mejeriproduktionen i Danmark, hvilket i sidste ende resulterede i andelsmejerier, må han også have ment, at denne nye omlægningsproces påvirkede Vestjyderne, idet det var her de første andelsmejeri opstod. Denne forklaring virker dog ikke til at stemme overens med flere udsagn om, at der i Vestjylland ikke eksisterede den samme afhængighed af kornsalg, eftersom deres primære indkomst kom fra salg af kreaturer. Dette skyldes bl.a. at jorden i Vestjylland ikke var af samme kvalitet som Østjylland og på Øerne og den mere isolerede geografiske placering havde gjort salg af kreaturer til især Tyskland til mange vestjyske bønders primære erhverv.¹²⁷

Det kan derfor ikke umiddelbart have været på grund af den bratte slutning på den ellers så favorable kornsalgsperiode, der gjorde det endelig udfald. En anden og måske mere nærliggende forklaring på, hvilke årsager, der var afgørende for andelsmejeriernes opståen i Vestjylland, skal muligvis findes i det tyske kejserrige. I 1879 blev der påført told på levede kvæg over grænsen til Tyskland, hvilket må have haft store konsekvenser for den sydvestjyske bondebefolkning, da dette var deres primære eksportmarked. Dette blev i 1881 og frem til 1882 til et regulært forbud, men eftersom det allerede var i vinteren 1881-1882, at der blev diskuteret om fællesmejerier i Ribe amtstidende¹²⁸, var processen tydeligt gået i gang som mulig konsekvens af toldopførelsen.¹²⁹

Denne årsagsforklaringen virker forholdsvis valid og afdækker en del flere aspekter, der gjorde sig gældende i Vestjylland. Dette har uden tvivl haft en påvirkning på en ændret tankegang i forhold til, at der begyndte en voksende interesse for nye indtjeningsmuligheder. Det faktum, at det bl.a. blev mejerivæsnet mange tydede til kan derimod godt skyldes, at det ikke kunne betale sig at begynde at omlægge til fx kornproduktion, eftersom det meste af det øvrige landbrug netop var gået væk fra dette. Eftersom Tyskland ikke længere var det samme attraktive eksportmarked vendte vestjyderne nu for alvor blikket mod England, hvor en øget befolkning bl.a. betød øget behov for importvare, herunder mejeriprodukter.¹³⁰ Alt dette kan til dels forklare, hvorfor der skete et skifte og hvorfor det blev mejeriproduktionen man koncentrerede sig om i Vestjylland, men det forklarer ikke, hvilke årsager, der var skyld i det samarbejde, der opstod. På trods af, at Hjedding Andelsmejeri kom i 1882

---

¹²⁶ Hertel, Hans. *Andelsbevægelsen i Danmark*, s. 105.

¹²⁷ Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*, s. 48.

¹²⁸ Jf. bilag 4, 5, 6, 8 og 11.

¹²⁹ Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*, s. 48.

¹³⁰ Hertel, Hans. *Andelsbevægelsen i Danmark*, s. 133.

og der, som nævnt tidligere i speciallet, gik nogle år derudover før andelstanken for alvor havde fået rodfæste i det danske mejerivæsen, så eksisterede der noget tid før en del både aktiemejerier og fællesmejerier. Baggrunden for disse typer mejerier er blevet analyseret og forklaret, men de var dog stadig en del af den udvikling, der gik hen imod en større forståelse af værdien af samarbejde og ikke mindst solidaritet. Der findes forskellige bud på, hvor forklaringen på dette skal findes henne og der er flere, heriblandt både Claus Bjørn og H. Hertel, der agiterede for, at det stort set kun var ud fra et økonomisk øjemed, at bønderne valgte at samles.

Med centrifugens introduktion på det danske marked i 1870'erne begyndte dens effekt for alvor at blive synlig i begyndelsen af 1880'erne og den forskel i kvalitet, der i forvejen havde været på herregårdssmør og bondesmør blev kun øget.¹³¹ Dette kan ikke andet end have påvirket udviklingen og behovet for et samarbejde, hvis bønderne ønskede at kunne producere smør af samme kvalitet, som de større gårde og især godserne. Der er flere ting, der indikerer, at økonomien havde en meget stor rolle i bøndernes bevidsthed, bl.a. de opinionsartikler, der blev skrevet i Ribe Amtstidende om-handlende nytten af et fællesmejeri. Den argumentation, der blev benyttet både af kritikerne og tilhængerne var udelukkende den økonomiske gevinst eller manglende på samme.¹³² Det samme var tilfældet, da M. C. Pedersen blev valgt til at foretage en undersøgelse af de etablerede andelsmejerier i 1884 og 1885, hvor det også udelukkende var på baggrund af mejeriernes likviditet og økonomisk overskud, at de blev vurderet.¹³³

Økonomi og tal er dog en del nemmere at foretage undersøgelser af, hvorimod det er langt svære at foretage en måling af bøndernes politiske ideologier og dennes påvirkning på andelsbevægelsen i det danske landbrug. Ikke desto mindre var især Fridlev Skrubbeltrang overbevist om, at netop den opdeling af samfundet, som var realiteten i 1880'erne havde en meget stor andel i bøndernes evne til i fællesskab et opnå den selvstændighed de ønskede. Nok var denne selvstændighed båret af at være økonomisk uafhængig, men den byggede på drømmen om et mere demokratisk land.¹³⁴ Skrubbeltrang citerede Johannes V. Jensen, der selv oplevede denne tid og som skrev: "Udenfor enhver Gaard, overalt hvor Bivejen skærer Nedkørslen til et Bolssted eller en Husmandslod staar Mælkespanden, en Figur, der har været Varden paa Bondens March fremad mod Velstand."¹³⁵ Denne beskrivelse af mejeriets betydning for den danske økonomiske udvikling på et tidspunkt, hvor omverdenen krævede bønderne til at omstille sig endnu en gang, er også til billede af et sammenhold.

---

¹³¹ Ibid., s. 116.

¹³² Jf. bilag 4, 5, 6, 8 og 11.

¹³³ Pedersen, M.C. *Beretning om Andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85*, s. 13.

¹³⁴ Skrubbeltrang, Fridlev. *Da staar en ny Tids Bonde*, s. 129.

¹³⁵ Ibid., s. 129.

Disse mælkespande stod klar til at blive hentet af en mælkekusk for at blive samlet med nabogårdens mælk i stedet for, at bonden selv gjorde det. Den omtalte march mod velstand vidner også om en samlet flok, der marchere mod et fælles mål, der måske nok var bedre økonomiske levevilkår, men som kun kunne opnås ved et tæt samarbejde.

Den politiske kamp mellem Venstre og Højre blev dog først senere en mere synlig del af andelsmejeriernes udvikling, hvor nogle blev splittet op i et 'højremejeri' og det oprindelige mejeri, hvilket bl.a. skete for Buurgaard i 1887. Flere politiske tiltag blev også forsøgt gennemført fra Højres side af for at stoppe denne udvikling, der utvivlsomt ville medføre store konsekvenser for deres vælgergruppe, hvilket i særdeleshed var de øverste samfundsklasser.¹³⁶ Et af disse tiltag var et ønske om større kontrol af andelsmejeriernes hygiejniske tilstand. Forslaget i sig selv lød fornuftigt, men Højre mente for det første, at det skulle være embedslægen, der skulle foretage denne kontrol og ikke de lokale som fx sognerådet, hvilket Venstre ønskede. Og for det andet skulle denne kontrol kun gælde fælles- og andelsmejerier. Efter Venstre krævede, at denne kontrol således også skulle gælde for landets herregårdsmejerier blev forslaget aldrig vedtaget.¹³⁷ Der skete derved en tydelig udvikling fra starten af andelsmejeriernes opståen i Danmark og efterhånden jo mere indflydelse disse så ud til få, både økonomisk og ideologisk, jo større en del blev de i den store politiske kamp mellem Venstre og Højre. Der forekom også en udvikling indenfor andelsbevægelsens egen bevidsthed, hvilket kan aflæses i et citat fra en tale, der blev holdt på et andelsmøde af Olav Øllegaard i 1941, der talte om, hvilket demokratisk ansvar, der også lå forbundet med at være en del af andelsbevægelsen:

”Vi skal opdrage den ny Tids Bønder til Samarbejde, men vi trænger i Vort Slægtled til at minde hinanden om, at Samarbejde er ikke alene det at faa Tandhjulene til at gribe ind i hinanden, det er ikke alene et Spørgsmaal om Teknik. Samarbejde i andelsmæssig Betydning er tillige det, at Sindelaget er rettet mod et fælles medmenneskeligt Maal.”¹³⁸

Dette citat udtrykker ikke blot en evne til selverkendelse, men også et ønske om at videreudvikle en demokratisk bevægelse hvis ansvar ikke kun lå i at kunne få økonomien til at køre rundt, men ligeledes byggede på en dyb forståelse af frihed og lige sind. En forståelse, der blev skabt ud fra en solidarisk kamp, som blev kæmpet ud fra en tro på, at ingen skal ligge under for mennesker, der føler sig hævet over andre.

---

¹³⁶ Fink, Troels. *Estrupstidens politiske historie 1875-1894 I-II*, s. 10.

¹³⁷ Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*, s. 115.

¹³⁸ Skrubbeltrang, Fridlev. *Da staar en ny Tids Bonde*, s. 135.

Hvorfor Vestjylland?

Specialet har gennem en analyse forsøgt at komme besvarelsen af problemformuleringen nærmere ved at analysere, hvilke årsager, både lokale og nationale, som i sidste ende betød, at Danmarks første andelsmejeri blev oprettet. Formålet med denne pågældende diskussion er således at forsøge at samle disse årsager og sammen med specialets udvalgte forskere at diskutere de overordnede forklaringer på, hvorfor det blev Vestjylland, der endte med at være centrum for Danmarks første andelsmejerier. Derudover vil det også blive diskuteret, hvorledes denne andelstanke udsprang af lokale idéer eller om man var inspireret af udefrakommende tanker. Til sidst vil spørgsmålet blive inddraget om det i sagens natur lige så vel kunne være sket i en anden landsdel og om det således mere eller mindre var tilfældigt, at Hjedding endte med at blive det første andelsmejeri?

Det blev i indledningen nævnt, at det er vigtigt at kigge tilbage i tiden for at finde forklaringer på de forandringer der sker, eftersom tiden altid vil være et resultat af fortiden. Dette betyder ligeledes, at det kan være meget vanskeligt at komme med en endegyldig forklaring på, hvorfor det blev i Vestjylland, at man fik så stor succes med andelsmejerierne, at det i eftertiden er vestjyderne, som bliver husket som dem, der tog det første skridt. Der vil altid være historiske personer, begivenheder eller dokumenter, som ikke bliver husket og som kunne have haft afgørende betydning for en udvikling, men som i dag ikke kendes til og dette kan også være tilfældet for begivenhederne i Vestjylland. Det er derfor meget vigtigt at være opmærksom på, at det ikke er muligt, af flere årsager, at rekonstruere historien og derved præcist forklare, hvorfor noget udviklede sig som det gjorde, men ved brug af primære kilder og andres forskning, kan det blive muligt at komme med nogle kvalificerede bud.

En måde at komme forklaringen nærmere kunne være ved at undersøge de forskelle, der var på Vestjylland og resten af Østjylland og øerne. Disse forskelle må have haft en indflydelse på Vestjyllands udvikling, idet der må have været nogle andre omstændigheder til stede siden deres forløb inden for mejerivæsnet udviklede sig hurtigere eller måske anderledes end i resten af landet. En af de større forskelle, som også er blevet nævnt flere gange i analysen er de geografiske forhold, hvor landbrugsjorden i Vestjylland ikke længere var optimale i forhold til de dyrkningsmetoder og agerbrug, der var aktuel i sidste halvdel af 1800-tallet. Dette betød, at bønderne havde været nødt til at dyrke landbrug på en anden måde end det blev gjort i det meste af landet og det var primært opdræt af kreaturer. Dette må derved også have betydet, at da der begyndte at opstå en krise i forbindelse med lavere salg af korn, grundet udenlandsk konkurrence og årtier med udpiningen af jorden, blev vestjyderne ikke ramt i samme omfang som resten af det danske landbrug. Da dette skete i starten 1870'erne og store

dele landbruget forsøgte at omlægge til animalsk produktion og derved også en stigende interesse for mejeriproduktionen betød det, at store dele af Vestjylland ikke kom med på den bølge og kom derfor bagud inden for bl.a. mejerivæsnen. På den anden side kan det også have betydet, at vestjyderne ikke blev lige så hårdt ramt økonomisk som resten af landet efter enden på kornsalgsperioden. Og de derfor muligvis helt frem til, at Tyskland påførte told på levende kvæg i 1879 havde en økonomisk stabil produktion, der kan have givet nogle bønder et større overskud til at være med i oprettelser af mejerier. Dette gør sig naturligt mest gældende for aktie- og fællesmejerier, da der af én eller flere krævede et økonomisk indskud, men det kan dog stadig have haft en indflydelse på andelsmejerierne. Idet der skulle optages et lån for at kunne foretage indkøb af materialer og bygninger, og dette lån blev enten taget hos den lokale bank eller hos en af de mere velhavende på egnen. Det er blevet nævnt tidligere, at Peder Christensen Hedeager muligvis var manden, der lånte en stor del af den startkapital, som var nødvendig for at oprette Hjedding Andelsmejeri.¹³⁹ Det kan derfor meget vel være et større økonomisk overskud, der var med til, at Vestjylland skilte sig ud i forhold til resten af landet.

I forlængelse af dette kan en anden forklaring diskuteres og det er i forbindelse med den praktiske og teknologiske viden indenfor mejeriproduktionen, som vestjyderne ikke havde i samme omfang af årsager, der ovenfor et blevet beskrevet. Det vides at bl.a. smørret fra Vestjylland var af ringeste kvalitet, hvor herregårdssmør var bedst, derefter kom bondesmør og så til sidst vestjysk bondesmør, hvilket var kendt i det meste af landet. Det kan derfor undre, hvordan det endte med at blive Vestjylland, der i sidste ende kunne producere smør, der konkurrerede med herregårdssmørret. En mulig forklaring på dette kunne være, at der som sagt i det meste af landet havde været en omlægning til animalsk produktion og derved også mejerivæsnen, hvilket tydeligt kom til udtryk på bl.a. forskellige landboskoler. Tune landboskole, som er blevet inddraget i den foregående analyse var én af de skoler, der havde et forsøgsmejeri og derved både uddannede mejerister, men også udviklede metoder. Det vides derudover, at J. Stilling-Andersen var en af dem, som gik på denne skole og derved fik indsigt i en viden, der ikke var nået til Vestjylland. I Peder Christensen Hedeagers erindring nævnte han ligeledes at have arbejdet på forskellige herregårdsmejerier rundt omkring i landet og derved lærte omkring bl.a. smørproduktion, som han senere tog med hjem til slægtsgården i Vestjylland. En forklaring kunne derfor lyde på, at man i Vestjylland udnyttede, at man mange steder i resten af landet i flere år havde opnået viden omkring mejeriproduktion og kunne derfor indhente denne viden hjem til Vestjylland, da man også her begyndte at se nødvendigheden af salg af mejeriprodukter. På denne

---

¹³⁹ Linding, Hans og Tage Olesen. *Et århundrede i andelssagens tjeneste*, s. 10.

måde kan vestjyderne have undgået mange af de fejl og miserer, som der vil være i en udviklingsproces og kun viderebringe den nyttige og brugbare viden hjem til deres egen produktion i det sydvestlige Jylland.

Det er blevet klargjort i analysen ved inddragelse af forskellige erindringer, at der var nogle bærende kræfter til stede i form af lokale initiativtagere, som var med til få idé gjort til virkelighed. En af disse mænd, der om end perifert i starten, havde en del af ansvaret for oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri var Niels Hansen Uhd. eftersom det skulle have været ham, der nedfældende interessentskabskontrakten, som senere skulle blive andelsmejeriets juridiske ikke mindst efterligningsgrundlag. Det er ligeledes blevet gennemgået i analysen, hvilke paragraffer, der i særlig grad gjorde Hjeddings kontrakt anderledes og hvordan andre andelsmejerier efterfølgende tog mange af paragrafferne til sig, men dog også udviklede dem. Idet Hjeddings kontrakt på mange måder kan siges at have dannet præcedens for mange af de senere kontrakter er det interessant at diskutere, hvor Niels Hansen Uhd. egentlig havde fået sin inspiration fra til at konstruere et forholdsvis akademisk og kompliceret dokument.

Eftersom andelstanken oprindeligt kom fra England, hvor det blev brugt i forbindelse med bl.a. brugsforeninger og Danmark senere tog tanken til sig især i form af andelsmejerier er det ikke oplagt, at der havde været andre forbilleder fra udlandet, eftersom andelsmejerier ikke var set før i andre lande. Niels Hansen Uhd. må derfor have haft en anden indflydelseskilde, der havde givet ham evnerne til at være den, som fik til ansvar at udarbejde vedtægterne for Danmark første andelsmejeri. Et bud på dette kunne være, at han havde haft en del erfaring fra det allerede etableret foreningsliv, der ligeledes i flere år var bygget op af vedtægter og selvforvaltning. Der er i specialet blevet omtalt forskellige foreninger og organisationer, der især henvendte sig til landets bønder og gårdmænd, herunder bl.a. landboforeninger, højskoler, landbrugsskoler, Landhusholdningsselskabet, Landmandsforsamlinger og gymnastikforeninger. Derudover var der mange andre mindre lokale fællesskaber, der både omhandlede sociale, åndelige og ikke mindst politiske fællesskaber, hvilket i sidste ende ofte var en del af de fleste foreninger og partiet Venstre havde ofte samarbejde med mange af disse landbosammenslutninger.¹⁴⁰ Dette var også tilfældet på Varde-egnen i Vestjylland og det er derfor meget muligt, at Niels Hansen Uhd. igennem andet foreningsarbejde havde opnået en viden omkring det at nedfælde vedtægter. Vedtægter, der både omhandlede krav til interessenterne, men også paragraffer af mere praktisk karakter fx mælkekuskens rute og afregning af den indleveret mælk.

---

¹⁴⁰ Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*, s. 85.

Udover at det omfangsrige foreningsliv kan have været med til at udvikle bøndernes evner inden for selvforvaltning og juridisk forståelse, kan det også have haft en indvirkning på deres evner til at arbejde sammen. Det er flere gange i specialet blevet nævnt, at landbobefolkningen ønskede en større grad af uafhængighed fra godsejerne og generelt de højre sociale klasser, der stadig mente, at de havde en overlegen status i forhold til bønderne, på trods af, at enevælden havde været afskaffet i nogle årtier på dette tidspunkt. For at komme tættere på ønsket fra landbobefolkningens side af var de, som nævnt tidligere, nødsaget til at finde sammen i fællesskaber, hvilket både udmøntede sig politisk og socialt. Denne udvikling indenfor foreningslivet har derfor med stor sandsynlighed været med til at danne grundlag for flere af de første andelsmejerier og der er blevet arbejdet videre på mange af de erfaringer og organisatoriske indsigter som man i forvejen kendte.

Dette foreningsliv var ikke kun aktuelt i Vestjylland og der eksisterede en generel holdning blandt bønder i hele landet omkring mere uafhængighed og selvstyre, så kunne andelstanken ikke lige så vel have startet et andet sted i landet? I afsnittet om forskellige udvalgte kontrakter blev Kaslunds kontrakt gennemgået og i denne var der tydelige tegn på de tanker, der sidenhen skulle influere Hjeddings kontrakt. Kaslund mejeri lå på Fyn og blev oprettet i 1875, så allerede syv år før Hjedding Andelsmejeri blev oprettet eksisterede der bl.a. på Fyn, men med stor sandsynlighed også andre steder, en forståelse for de grundlæggende tanker bag andelsbevægelsen, der bl.a. var, at alle havde én stemme uanset, hvor mange køer man ejede, hvoraf det kendte citat ligeledes kommer fra: ”Man stemte ”efter hoveder, ikke efter høveder”.”¹⁴¹

Dette betyder, at der i flere år, før Hjedding, allerede var tanker i omløb omkring det, der sidenhen skulle blive til et andelsmejeri, for selvom Kaslunds kontrakt indeholdte tendenser fra andelsbevægelsen var det dog stadig et aktiemejeri, og der var endnu et stykke vej til det, der i dag bliver opfattet som et andelsmejeri. Det kan derfor ikke have været fordi, at man i Vestjylland havde en helt ukendt forestilling om denne måde at drive et mejeri på. Det må derimod have været de rigtige omgivelser og personer, der var med til at påvirke udviklingen i Vestjylland i en retning, som i sidste ende resulterede i ikke bare det første andelsmejeri i Danmark, men mange af de første andelsmejerier.

Det er som nævnt i starten af diskussionen meget tæt på umuligt at fremlægge de helt konkrete årsager til en bestemt historisk udvikling, eftersom en begivenhed ikke kan isoleres fra en anden og der altid vil være nogle ukendte faktorer, som også har haft en betydelig effekt. Dermed ikke sagt, at

---

¹⁴¹ ”Andelsbevægelsen.” Konsulteret 20 maj 2020, <https://natmus.dk/historisk-viden/danmark/nationalstaten-1848-1915/industri-og-landbrug/andelsbevaegelsen/>.

det ikke er muligt at komme nogle forklaringer nærmere, hvilket hermed er blevet forsøgt i en analyse og diskussion af relevante spørgsmål, der i den efterfølgende konklusion, skal udmunde sig i en besvarelse af specialets problemformulering i det omfang det er muligt.

Konklusion

På baggrund af udarbejdelse af en analyse med tilhørende diskussion vil specialets problemformulering, der lyder: *Hvorfor endte det med at blive i Hjedding, Vestjylland, at Danmarks første andelsmejeri blev oprettet i 1882? Og hvad gjorde Hjedding Andelsmejeri anderledes i forhold til tidens andre mejerier?* forsøgt blive besvaret i en samlet konklusion.

Det er efter en analyse af erindringer skrevet af personer, som havde en nær tilknytning til forløbet op til oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri, muligt at konkludere, at det var nogle helt lokale kræfter, der i sidste tog det afgørende initiativ. Det var i udpræget grad J. Stilling-Andersen, Niels Kristensen og Niels Hansen Uhd., som på hver sin måde havde en stor betydning for den endelige oprettelse. Derudover var Peder Christensen Hedeager også en mand, der selv mente at have en stor betydning, men ud fra en analyse af forskellige kilder, har denne betydning nok ikke været af samme grad som de tre førnævnte. Det menes dog, at han skulle have lånt mejeriet og Stilling-Andersen en stor del af den startkapital, som var nødvendig og hvis dette er korrekt, hvilket ikke har været muligt at bekræfte, så har Hedeagers rolle ligeledes været meget afgørende. Det kan derudover konkluderes, at der i månederne op til oprettelsen eksisterede en løbende debat i lokalavisen, Ribe Amtstiende, vedrørende brugbarheden af fællesmejerier. Dette har været muligt at klarlægge ud fra en gennemgang af en del artikler fra avisen fra 1882 og disse artikler har ligeledes givet en identifikation af hvem, der var fortalere og hvem, som var modstander af denne udvikling indenfor mejerivæsenet. Artiklerne gav også et indblik i, hvilke sociale arrangementer, der fandt sted på egnen, hvilket i dette tilfælde handlede om mejeriforedrag og smørudstillinger.

Analysen af seks kontrakter fra forskellige mejerier resulterede i flere forskellige konklusioner, hvoraf den ene er, at der allerede i Kaslund på Fyn syv år tidligere var tendenser at spore i deres kontrakt, som pegede i retning af de tanker, der lå bag andelsbevægelsen. På trods af dette blev det Hjedding Andelsmejeri, der blev det første mejeri i Danmark bygget på andelstanken, det er dog i analysen af dennes kontrakt blev klargjort, at der kun et sted i dokumentet blev nævnt ordet andel og der ligeledes fandtes forholdsvis vage formuleringer omkring stemmeantal per andelshavere. Hjeddings kontrakt var dermed anderledes i forhold til de foregående, men det er tydeligt, at andelstanken var meget ny og endnu ikke slået helt igennem i det danske landbrug. Hjeddings kontrakt var startskuddet og ikke det endelige finpudset resultat.

Gennem analysen af kontrakterne blev det også konstateret, at det med stor sandsynlighed har haft stor betydning, at der har været et økonomisk overskud på egnen, eftersom de lokale banker ikke i første omgang var særlig villige til at låne de nye mejerier den kapital, der var afgørende. Dette har

muligvis også været én af årsagerne til at flere valgte at lave et aktie og/eller et fællesmejeri, da salg af aktierne gav mejeriet en startkapital og det var derved ikke nødvendig at låne et lige så stort beløb i banken. Eftersom der ikke findes nogen dokumentation, før nogle år efter Hjedding Andelsmejeri åbnede, på optagelse af lån i den lokale bank, er det meget muligt, at mejeriets startkapital blev finansieret af lokale bønder og gårdmænd, der havde mulighed for det, herunder bl.a. Peder Christensen Hedeager.

Hjeddings kontrakt var som nævnt startskuddet og endte med at blive efterlignet af mange efterfølgende mejerier, hvilket er blevet bekræftet ved en analyse af både Tistrups og Poulstrups kontrakter og til dels også Strellufs. Det blev dog også tydeligt, at der skete en udvikling over tid i forhold til kontrakternes længde og indhold. Det blev med tiden brugt flere vedtægter til at klarlægge helt konkrete regler for fodring, malkning og behandling af mælken. I forlængelse af dette blev vedtægterne for overtrædelse af disse regler ligeledes konkretiseret. Denne udvikling tyder på, at man for det første blev klogere på betydningen af hygiejne og køernes kost i forhold til mælkens kvalitet, men indførelsen af yderligere straffe ved overtrædelse viser dog også, at der har været problemer med at få alle andelshavere til at holde sig inden for vedtægterne.

Specialet har også fokuseret på det nationale perspektiv specielt i forbindelse med den politiske situation, som var en realitet på dette tidspunkt i dansk historie og dette har også været muligt at se afspejlet i begivenhederne i Vestjylland. Det kom særligt til udtryk i de forskellige landboforeninger, som blev delt op i to lejre i spørgsmålet om andelsmejeriernes plads i det danske landbrug. De større gårdmænd stod i den ene lejre og havde ingen grund til at forbedre udviklingen for de mindre bøder, eftersom dette kun ville gå ud over deres egen forretning. På den anden side stod et meget stort antal bønder, der begyndte at se dette som en mulighed for større uafhængighed både økonomisk og politisk. Det kan også konkluderes, at der var en tæt forbindelse mellem højskolerne, landbrugsskolerne og den udvikling, som fandt sted i det danske landbrug på dette tidspunkt. Højskolerne havde været med til at skabe en landbobefolkning med større bevidsthed om egne evner og krav i livet, samtidig med, at de havde fået en mulighed for at modtage viden og kultur, der før ikke havde været dem mulig. I en forlængelse af højskolerne kom landbrugsskolerne, der havde det faglige og praktiske i højsædet og det blev særligt skolerne Tune og Ladelundgaard, der havde en afgørende betydning for udviklingen af andelsmejerier i Vestjylland.

Der blev stillet et spørgsmål i specialet om det primært kunne siges at være af økonomiske årsager eller politiske ideologiske årsager, at andelsmejerierne blev skabt. Det er sjældent, at disse to faktorer kan adskilles, da det ofte er en kombination af dem begge, at en udvikling finder sted, men

det er dog gennem analysen blevet muligt at komme årsagsforklaringerne nærmere. Der var tydeligt nogle økonomiske forhold i Vestjylland, der muligvis ikke var så mange andre steder i Danmark, der gjorde det muligt for bønderne at investere i mejerier og ligeledes have mulighed for at optage lån i banken. Der har også været nogle økonomiske incitamentter tilstede, specielt i forbindelse med, at der blev pålagt told på indførelse af levende kvæg til Tyskland, og de vestjyske bønder var derved på mange måder tvunget til at finde en ny indkomstmulighed. Økonomien har derudover også haft en afgørende rolle i forbindelse med, at bønderne blev nød til at samle sig i enten fællesmejerier eller andelsmejerier, eftersom det hurtigt blev klart, at en centrifuge var nødvendig for at skabe samme kvalitet som herregårdene. En sådan anskaffelse har kun været mulig at købe i fællesskab og der har derved også været økonomiske incitamentter til at arbejde sammen. Dette skal dog ikke tolkes som, at der ikke var en politisk side af denne udvikling. Alene højskolernes og landbrugsskolernes indvirkning taler for et samfund, der var delt i to. Dette blev især tydeligere inden for mejerierne efter nogle år, hvor andelsmejerierne for alvor havde vist sit værd og begyndte at blive meget udbredt. Denne udvikling blev set ilde på af Højres politiske kræfter og der var tilfælde, hvor mejerierne blev splittet op i et 'Højre' mejeri. Der var ligeledes forsøg på at standse udviklingen fra Højres side af ved at forsøge at gennemføre regler om kontrol af andels- og fællesmejerierne, men ikke af herregårdsmejerierne. Der skete derved en tydelig udvikling fra at være meget økonomiske indvirkninger, til at blive en del af den politisk kamp, der optrappede i årene efter oprettelsen af Hjeddning Andelsmejeri.

På baggrund af disse ovennævnte resultater kan det konkluderes, at følgende aspekter har været medvirkende til, at det endte med at blive i Hjeddning, Vestjylland, at det første andelsmejeri blev oprettet: Der var på egnen et økonomisk overskud, der umiddelbart ikke var til stede mange andre steder i landet. Dette gjorde det muligt at rejse kapital også uden om bankerne. Flere afgørende personer har været villige til at tage betydningsfulde og risikable valg, der medførte, at tanker blev gjort til virkelighed. Der var i inderkredsen af denne gruppe, personer som havde den relevante viden og uddannelse, som de havde opnået på landbrugsskoler og ved at arbejde på forskellige mejerier rundt omkring i landet. Dette betød at de havde lært af andres fejl og kunne derved bruge deres viden til, at vestjyderne havde mulighed for at springe nogle led over i udviklingen. Landbrugsskolen Ladelundgaards geografiske placering og skolens progressive forstander gav Vestjylland et stort indblik i tidens teknik og inspirerede egnens bønder. Sidst men ikke mindst eksisterede der et veletableret foreningsliv, der havde givet bønderne en lærdom inden for selvforvaltning, samarbejde og organisatoriske ledelse.

Litteraturliste:

Bøger

- Bjørn, Claus. *Landboreformerne – forskning og forløb*. Landbohistorisk Selskab, 1988.
- Bjørn, Claus. *Det danske landbrugs historie 1810-1914*. Landbohistorisk Selskab, 1988.
- Bjørn, Claus. *Dansk mejeribrug 1882-2000*. De danske Mejeriers Fællesorganisation, 1982.
- Hertel, Hans. *Andelsbevægelsen i Danmark*. København: Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag, 1917.
- Bjørn, Claus, ”Omkring Andelsmejeribevægelsens Tilblivelse”. I *Landbohistoriske studier*, redigeret af Svend Gissel, 228-249. Aarhus Stiftsbogtrykkerie A/S, 1970.
- Bjørn, Claus. Indledning i *Beretning om Andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85*, af M.C. Pedersen, s. 7-12. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag, 1981.
- Ellebrecht, G. *Danske Mejerier ill. Haandbog for Mejeribrug i Danmark IV. Bind*. København: H. Meyers Bogtrykkeri, 1918.
- Fink, Troels. *Estrupstidens politiske historie 1875-1894 I-II*. Svendborg: Odense Universitets Forlag, 1986.
- Galle, J. *Danske Andelsmejerier gennem 50 Aar*. Særtryk af Mælkeritidende. Odense: Andelsbogtrykkeriet, 1932.
- Haugaard, J. K. *Foreningen af jydske Landboforeninger 1872-1922*. Århus: Aarhus Stiftsbogtrykkerie, 1926.
- Jensen, Frede Nørtoft. *Tistrup Mejeri – Gennem ethundredeogfemogtyve år*. Tistrup Mejeri, 2008.
- Linding, Hans og Tage Olesen. *Et århundrede i andelssagens tjeneste – Hjedding Andelsmejeri 1882 – 10. juni – 1982*. Ansager Bogtrykkeri ApS, 1982.
- Olsen, Olaf. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 1850-1900*. København: Politikens Forlag A/S, 1990
- Olden-Jørgensen, Sebastian. *Til Kilderne – Introduktion til historisk kildekritik*. Gylling: Narayana Press, 2001.
- Pedersen, M.C. *Beretning om Andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag, 1981.
- Skrubbeltrang, Fridlev. *Da staar en ny Tids Bonde - .* København: Det danske forlag, 1948.
- Søllinge, Jette D. og Niels Thomsen. *De Danske Aviser 1634-1989 bd. 1-3*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1989.

Hjemmesider

- Avisen i Undervisningen. "Genrer." Konsulteret 4. marts 2020.
<https://aiu.dk/mediehandbogen/medier/genrer>.
- Dansk Biografisk Leksikon. "H. Hertel." Konsulteret 12. februar 2020.
http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Landbrug,_skovbrug_og_gartneri/Land%C3%B8konom/H._Hertel
- Dansk Biografisk Leksikon. "Fridlev Skrubbeltrang." Konsulteret 14. februar 2020.
http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Historie/Historiker/Fridlev_Skrubbeltrang.
- Dansk Biografisk Leksikon. "Troels Fink." Konsulteret 5. april 2020.
http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Historie/Historiker/Troels_Fink.
- Danmarkshistorien.dk. "Provisorieårene 1885-1894." Konsulteret 6. april 2020.
- <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/provisorieaarene-1885-1894/>.
- Danmarkshistorien.dk. "Grundtvigianismen i Danmark." Konsulteret 13. maj 2020.
<https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/grundtvigianismen-i-danmark/>.
- Danmarks Højskoler 1844-2017. "Kronologisk register." Konsulteret 17. maj 2020.
<https://www.hojskolehistorie.dk/media/21914/danske-hoejskoler-1844-2017-rev-jan-19.pdf>.
- Den Store Danske. "aktionær." Konsulteret 20. april 2020.
- https://denstoredanske.lex.dk/aktion%C3%A6r?utm_source=denstoredanske.dk&utm_medium=redirect&utm_campaign=DSDredirect.
- Den Store Danske. "Landmandsforsamling." Konsulteret 12. maj 2020.
- <https://denstoredanske.lex.dk/landmandsforsamling>.
- Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab. "Historie." Konsulteret 11. maj 2020.
<https://1769.dk/about/historie/>.
- Højskolerne. "Højskolens historie." Konsulteret 12. maj 2020.
- <https://www.hojskolerne.dk/om-hoejskole/hvad-er-en-hoejskole/hoejskolens-historie/>.
- LinkFang. "Claus Bjørn." Konsulteret 18. februar 2020.
https://da.linkfang.org/wiki/Claus_Bj%C3%B8rn.
- Nationalmuseet. "Andelsbevægelsen." Konsulteret 20 maj 2020.
<https://natmus.dk/historisk-viden/danmark/nationalstaten-1848-1915/industri-og-landbrug/andelsbevaegelsen/>.

Tidsskriftartikler

- Bjerger, Poul & Rudolf Uhre. "*Om Jens Mathias Bollerup Andersen og hans søn Jacob Stilling Andersen*". *Ølgod Museum*, Årg. 32 (1998): 32-54, illustreret.